

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNE DEĞİŞİMİ SES HADİSELERİNÉ ART ZAMANLI BİR BAKIŞ

Ayhan ÇELİKAY*

Özet

Bu makalede, Yeni Uygur Türkçesinin fonetik özellikleri Çağatay Türkçesi ve Eski Türkçe ile karşılaştırılmakta, ortak ve farklı yönleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesi, Çağatay Türkçesinin devamı olmakla birlikte bu lehçenin Çağatay Türkçesinden ayrıldığı hususlar da göze çarpmaktadır. Bu ayrılıkların bir kısmının dilin doğal gelişim süreci içinde Çağatay Türkçesinde meydana gelen bazı ses değişimlerinin Yeni Uygur Türkçesinde daha ileri aşamaya varmasından, bir kısmının ise Çağatay Türkçesinden bağımsız olarak Eski Türkçe dönemi ses hadiselerinin devam etmesinden kaynaklandığını düşünmektedir. Her ne olursa olsun, bu kanıtlar Yeni Uygur Türkçesinin Çağatay Türkçesinden bağımsız gelişen bir Türk lehçesi olduğunu iddia etmek için yeterli değildir.

Anahtar kelimeler: Yeni Uygur Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Türkçe, karşılaşmalı ses bilgisi, fonetik.

DIACRONIC GLANCE AT PHONETIC IN MODERN UIGUR LANGUAGE

Abstract

This article is to compare phonetic the peculiarities between “the Modern Uighur,” “the Chagatai,” and “The Old Turkish” languages and point out the differences as well. Though the modern Uighur is the continuation of the Chagatai language, it also slightly differs from it. Some of these phonetical changes go further in the modern Uighur during the natural progress the Chagatai language in comparison to the Old Turkish. The rest of the changes are independent from the Chagatai language and the follow up of the process which has been in act since the Old Turkish. However, these do not prove that the modern Uighur language advances as a Turkic dialect independent from the Chagatai language.

Key words: modern Uighur language, Chagatai, the Old Turkish, comparative phonetic, phonetic.

* Dr. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

1968 yılında Balıkesir'de doğdu. A.Ü. ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünden 1996 yılında mezun oldu. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalında yüksek lisans öğrenimini 2000 yılında, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilim Dalında doktora öğrenimini 2005 yılında tamamladı.

Bir süre A.Ü. TÖMER bünyesinde çıkan Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi'nde, kısa bir süre Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Araştırma Merkezinde görev yaptı. Halen Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

Özbek, Uygur, Kırgız Türkçeleri ile Rusçadan terüme ile bir kısım telif çalışmaları bulunmaktadır.

1. Giriş

Günümüzde nüfusunun büyük kısmı Çin sınırları içinde kalan Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türklerinin kullandıkları dil Yeni Uygur Türkçesidir.

Yeni Uygur Türkçesi üzerine yapılan araştırmalar henüz yeterli degildir. Yeni Uygur Türkçesinin Çağatay Türkçesinden¹ – tabii ki her halükârdır az ya da çok etkilenen – bağımsız bir Türk lehçesi mi, yoksa Çağatay Türkçesinin devamı olarak ya da tesiri altında gelişerek günümüzde bir edebî dile dönüßen bir Türk lehçesi mi olduğu sorusu cevabını yapılacak kapsamlı dil araştırmaları sonucunda bulacaktır.

Doğu Türkistan'da özellikle 18 ve 19. asırlarda, yani Çağatay Türkçesinin son döneminde Uygur Türkleri tarafından Çağatay Türkçesinde yazılmış birçok el yazması eserin varlığının bilinmesi, hatta söz konusu Çağatayca eserlerin dilinde Yeni Uygur Türkçesi unsurlarına rastlanması, Çağatay Türkçesine özgü bir kısım ses hadiselerinin Yeni Uygur Türkçesinde varlıklarını yer yer Özbek Türkçesine nispeten daha yüksek oranda sürdürmeleri ve Doğu Türkistan kaynaklı çalışmalarında Yeni Uygur Türkçesinin Çağatay Türkçesine bağlanması² Yeni Uygur Türkçesinin bu yönyle de incelenmesini gerekli kılmıştır.

Bu çalışmada, Yeni Uygur Türkçesindeki ses hadiselerini mümkün olduğunda Çağatay Türkçesi ve Eski Türkçe temelinde tespit etmeye çalışacağız.

Yeni Uygur Türkçesi kelime hazinesinin tespitinde **Uyğur Tiliniň İzaħılık Luğiti**'nden, Çağatay Türkçesi ve Eski Türkçe kelime hazinesinin tespitinde ise ağırlıklı olarak Clauson'un **Etimolojik Sözlük**'ünden ve bazı Çağatay dili ve edebiyatı ile Eski Türkçe üzerine yapılan bazı çalışmalardan yararlandık. Bunları **"Yararlanılan Kaynaklar"** bölümünde belirttik. Yeni Uygur Türkçesine ait bir kelimenin Çağatay Türkçesi ve/veya Eski Türkçe şeklini mümkün olduğunda ve gerekli gördükçe – karşılaşılma imkânı vermesi amacıyla – belirtti ve (1) ünlüsünü içeren ek biçimlerini ayrıca göstermedik. Tekrardan kaçınmak için anlamı ortak olan kelimenin açıklamasını sadece Yeni Uygur Türkçesinde verdik. Öneklererde kelimelerde mevcut bulunan ikili kullanımları **yine** (örneğin: **oğa** (yne: **ağu**) ‘ağrı’, **zehir**), birbirine zıt kullanımları ise **fakat** (örneğin: **oçuk** ‘açık’ (fakat: **éçlik+lik** ‘açıklık’) sözlerini kullanarak gösterdik.

2. Alfabe

Bugün Uygur Türkleri fonetik bakımdan dillerine uyarlanmış Arap alfabesi kullanırlar. Bu alfabe bütün ünsüzleri (**b**, **c**, **ç**, **d**, **f**, **g**, **ğ**, **h**, **h**, **j**, **k**, **l**, **m**, **n**, **p**, **r**, **s**, **ş**, **t**, **v**, **y**, **z**) ve (1) dışındaki

¹ Çağatay Türkçesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Eckmann, János. (1988). **Çağatayca El Kitabı**. Tercüme: Günay Karaağac, Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412; İstanbul; Eckmann, János. (1996). **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**. (Yayma hazırlayan: Osman Fikri SERTKAYA), TDK Yayınları No. 635; Ankara; Köprülü, Fuat. **Çağatay Edebiyatı** maddesi. **İslam Ansiklopedisi**; Caferoğlu, Ahmet. (1984). **Türk Dili Tarihi**. Enderun Kitabevi: İstanbul; Canpolat, Mustafa. **Çağatayca Dili ve Edebiyatı** maddesi. **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 8; v.b.

² Gopur, Uygur edebî dilinin Karahaniler devri, **Oğuz-Kıpçak devri** ve **Çağatay devrinde** ibaret üç devirden meydana geldiğini söyler. (Gopur, 1987: 381). Teklimakanlığı, Yeni Uygur Türkçesini **Eski Uygur dili**, **Çağatay Uygur dili** ve **Modern Uygur dili** olarak üç devreye ayırrı. Alım, Çağatay dilinin sahibi olan halkın Uygur halkı olduğunu ve Çağatay dilinin, Eski Uygur dili esasında şekillenen ve XIV. asırdan XX. asırın başlarına kadar Doğu Türkistan'ı da içine alan Orta Asya Türk halklarının ortak edebî dili olarak kullanılan günümüz Uygurlarının dili olduğunu iddia eder ve Çağatay Türkçesi için “**Çağatay Uygur dili**” terimini ortaya atar (Teklimakanlı, 2004: 1). Yine Türkîeli âlimlerden Öztürk, Uygur Türklerinin 1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini kullandığını söyler (Öztürk, 1994: 1; 1997: 2).

bütün ünlülerini (**a, e, ē, i, o, ö, u, ü**) yansıtır. Çağatayca metinlerde kullanılan Arap yazısı (ve kısmen Uygur yazısı) ile yazılmasına rağmen Türkçenin seslerini tam olarak göstermez. (Eckmann, 1996: 9)

Yeni Uygur Türkçesinde (**i**)³ sesi oldukça zayıflamıştır ve alfabede gösterilmmez, hatta art damak ünsüzleriyle hece kurdüğü durumlarda da (**i**) (**kız** ‘kız’) sesine daha yakın bir biçimde telâffuz edilir, bu sebeple Yeni Uygur Türkçesi örnek kelimelerin çeviri yazısında alfabeye sadık kalarak (**i**) sesini kullanmadık. Özbek Türkçesinde de (**i**)⁴ sesi alfabede gösterilmmez, bununla birlikte varlığını sürdürür, örneğin, art damak ünsüzlerine yanaşık geldiğinde (**i**) (**kız** ‘kız’) şeklinde telâffuz edilir.

3. Ünlüler ve Ünsüzler

3.1. Ünlüler

Çağatay Türkçesinde dokuz (a, e, ē, i, o, ö, u, ü) (Eckmann, 1996: 10; Mansuroğlu (TTŞ), 1979: 145), Yeni Uygur Türkçesinde ise sekiz ünlü (a, e, ē, i, o, ö, u, ü) ses vardır.

3.1.1. Ünlü Uyumu

Ünlü uyumu kalınlık-incelik uyumu ve düzlük-yuvarlaklık uyumu olarak ikiye ayrılır.

3.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Kalınlık-incelik uyumu, bir kelimenin ilk hecesindeki ünlü kalın ise diğer hecelerdeki ünlülerin de kalın, ince ise diğer hecelerdeki ünlülerin de ince sıradan gelmesi hadisesidir. Yeni Uygur Türkçesinin aslı kelimeleri ile Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerindeki kalınlık-incelik uyumu – bünyesinde (**i**) ünlü bulunduran (mesela: **aldi** ‘önü’, **arlaş** ‘karışık’, **sənidi** ‘saydı’ gibi) biçimler hariç – hemen hemen Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 1996: 12-14) olduğu gibidir: **sərgayğan** ‘sararmış’, **mende** ‘bende’, **közge** ‘göze’, **türlük** ‘her türlü’, **boyunturuk** ‘boyunduruk’, **öçürüp** ‘söndürüp’ gibi.

Eckmann, Çağatay Türkçesinde son hecesinde (**i**) veya (**i**) bulunduran yabancı kelimelerin, tercihen kalın ünlü ekler aldığı söyler. (Eckmann, 1996: 12-13) Yeni Uygur Türkçesinde son hecesinde (**i**) veya (**i**) bulunduran hem Arapça ve Farsça hem de Batı kökenli bazı yabancı kelimeler kalın ünlü ek alırlar: **ammiga** ‘ammeye’, **muhitka**, ‘ortama’

³ Osmanov, (**i**) ve (**i**) seslerinin Yeni Uygur Türkçesinde mevcut olmalarına rağmen Kuzey ve Güney ağızlarında birbirlerinden farklı iki ses olarak şekillenmediklerini, bu seslerin, bir sesin birbirini tamamlayan iki özel varyantı olduğunu söyley. Osmanov'a göre, Yeni Uygur Türkçesinde **i** (ya da **i**) ile kurulan tek heceli ya da çok heceli kelimelerin hem ince hem kalın ünlü seslerden oluşan varyantları vardır, ancak yapım ve çekim eklerindeki mevcudiyetleri bakımından hiçbir ağız grubunda sistemli bir değişiklik meydana getirmezler. Yeni Uygur Türkçesindeki fonem görevindeki ünlü seslerin ne edebî dilde ne de belirli ağızlarında dokuz olduğu (dokuzuncu ünlü ses: **i**) söylememez. (Osmanov, 1990: 30-33). Kaydarov'un başkanlığındaki heyet ise, Yeni Uygur Türkçesinde diğer Türk lehçelerindeki gibi fonem değerine sahip bir (**i**) sesinin bulunmadığını, ancak (**i**) sesinin, kelime kökleri ve eklerde art damak ünsüzleri **k**, **g**, **h**'ye bitişik geldiğinde bir miktar (**i**) sesine benzetilerek kalın telâffuzedildiğini belirtir. (Kaydarov, 1963: 194)

⁴ Şaabdurahmanov'un başkanlığındaki heyet, **i** sesinin konuşma dilinde incelik ve kalınlık bakımından birbirinden farklı iki ses olduğunu, **tiş** ‘diş’ ile **tiş** ‘diş’, **is** ‘is, kurum’ ile **is** ‘koku’ kelimelerini örnek vererek vurgular ve bu iki sesin (**i**, **i**) (Kiril'e dayanan) alfabede tek bir harfle (**i**) gösterildikleri belirtilir. (Şaabdurahmanov, 1980: 87). Bugünkü Lâtin kökenli Özbek alfabetesinde de her iki ses (**i**) harfi ile gösterilir. Bununla birlikte, 1929 yılında kabul edilen Özbek Lâtin alfabetesinde (**i**) harfinin yanında bir de (**i**) harfi bulunuyordu. (Şaabdurahmanov, 1980: 84)

şaraitka ‘şartlara’, **tipka** ‘tipe’, **injinirilik** ‘mühendislik’ gibi.

Bu duruma Yeni Uygur Türkçesinin aslı kelimelerinde de rastlanır: **ışka** ‘işe’, **tizimğa** ‘listeye’, **ölidigandek** ‘ölerek gibi’, **yılıga** ‘yılina’, **izçillikka** ‘süreklliliğe’, **yenilik** ‘yenilik’ gibi.

3.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Türkiye Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumundan anladığımız, bir kelimenin ilk hecesindeki ünlü düz ise diğer hecelerdeki ünlülerin düz; yuvarlak ise diğer hecelerdeki ünlülerin ya dar-yuvarlak ya da düz-geniş gelmesi hadisesidir.

Bu anlamda, Yeni Uygur Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumunun varlığından söz etmek mümkün değildir:

3.1.1.2.1. Ünlüsü Yuvarlak Olan Ekler

3.1.1.2.1.1. *İsimden isim yapım eki: +duruk / +dürük , +turuk (<Çağ. +dirik / +duruk, +turuk) (ÇEK: 33); eğizduruk (<Çağ. ağızdırık: ÇEK: 33) ‘yular gemi’, kemeldürük ‘yokuş inip çıktığında koşumların kaymaması için hayvanın boynunun altına takılan kayış’, boyunturuk (< Esk. T. ve Çağ. boyunduruk) (ETG.: 269; ÇEK: 33) ‘boyunduruk’.*

3.1.1.2.1.2. Fiilden isim yapım ekleri:

3.1.1.2.1.2.1. -**ğu** / -**gü**, -**ku** / -**kü** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 52; ÇEK: 38): **otalğu** (yne: **otak**) ‘hayvancılar ve göçebelerin geçici durmak için yaptıkları ev, çadır’, **tərilgu** ‘hasat çalışması; tarıma ait’, **sezgü** ‘sezgi’, **éçitkü** ‘maya’, **uçku** ‘uçak’.

3.1.1.2.1.2.2. -**ğuc** / -**güt**, -**kuç** / -**kütç**⁵ (< Çağ. -**ğuc** / -**güt** < Esk. T. -**ğac** / -**geç**, -**kaç** / -**keç**) (ETG.: 52; ÇEK: 39): Bu ek alet ismi yapar: **açkuç** ‘anahtar’, **askuç** ‘askı’, **baskuç** ‘basamak’, **eyligüt** ‘dericilikte kullanılan tırnaklı bir tarama aleti’, **körsetküç** ‘gösterge’, **otığuc** ‘toprağı boşaltmak ve otları ayıklamak için kullanılan bir alet’, **öçürgüt** ‘silgi’, **sapkuc** ‘saban tutacağı’, **sızgut** ‘cetvel’, **tartıkuç** ‘tartı’, **tufkuç** ‘tutamaç’, **yapkuç** ‘nesneleri kapatmak için kullanılan eşya’, **yelpügüç** ‘yelpaze’.

3.1.1.2.1.2.3. -**ğuçi** / -**güçi**, -**kuçi** / -**küçi** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 52; ÇEK: 103): **okuğuci** ‘öğrenci’, **ezgüci** ‘ezici’, **uçkuçi** ‘pilot’, **kütküçi** ‘mihmandar’.

3.1.1.2.1.2.4. -**guluk** / -**gülüük**, -**kuluk** (< Çağ. -**guluk** / -**gülüük** < Esk. T. -**guluk**) (ETG.: 52; ÇEK: 103) (ekin tonsuz ve ince sıradan (-**külük**) biçimini içeren herhangi bir örneğe rastlamadık): **kılğuluk** ‘yapılan, edilen iyi, kötü işler, hareketler’, **körgülük** ‘başa gelen, görülen ağır işler, cefâ’, **tartıkuluk** ‘başa gelen, çekilen ağır işler; cefâ’.

3.1.1.2.1.2.5. -**ğur** / -**gür**, -**kur** / -**kür** (= Çağ.) (ÇEK: 39): **çimğur** ‘dalıcı’, **sezgür** ‘uyanık’, **uçkur** ‘uçucu, hızlı uçan’, **ötkür** ‘keskin’.

3.1.1.2.1.2.6. -**duł** (< ET: -**duł** / -**dük**, -**tuł** / -**tük**) (ETG.: 56) (tek biçim): **harduł** ‘yorgunluk, dinlenme’, **kalduł** ‘kalmış olan; artık’, **taşlandıł** ‘gereksiz, yararsız; terkedilen şey’.

⁵ Eckmann, Çağatay Türkçesinde -**ğuc** / -**güt** ekinden farklı olarak bir örneğin geçtiği -**ğic** (talçıç ‘dalıcı’) ekini verir. (Eckmann, 1988: 38) Bu ek de Eski Türkçe -**ğac** / -**geç**, -**kaç** / -**keç** ekinden gelişmiş olmalıdır. Yine Eski Türkçe aynı ekten gelişen Yeni Uygur Türkçesi -**ğuçi** / -**güçi**, -**kuçi** / -**küçi** ekinin alet ismi yapma dışında yine başka bir işlevde kullanılmışa rastlanır: **başlanguç** ‘başlangıç’, **ağartıkuç** ‘ağartıcı, aydınlatıcı’, **kaksatıkuç** ‘mahvedici, kurutucu’, **yırtıkuç** ‘yırtıcı’.

3.1.1.2.1.3. Fiilden fil yapılmış ekleri:

3.1.1.2.1.3.1. **-dur / -dür, -tur / -tür** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 60; ÇEK: 47): **taldur-** ‘daldırmak’, **yağdur-** ‘yağdırma’, **bildür-** ‘bildirmek’, **mindür-** ‘bindirmek’, **almaştur-** ‘değiştirmek’, **keltür-** ‘getirmek’, **tiktür-** ‘diktirmek’.

3.1.1.2.1.3.2. **-guz / -güz, -kuz / -küz**⁶ (< Çağ. **-guz / -güz**) (ÇEK: 47): **yazguz-** ‘yazdırma’, **yégüz-** ‘yedir-’, **kutkuz-** ‘kurtarmak’ (Çağ.’de **kutkar-** ‘kurtarmak’), **ötküz-** ‘geçirmek’.

3.1.1.2.1.4. İsim çekimi:

3.1.1.2.1.4.1. Geniş zaman 3. şahıs: **+dur / +tur / +du** (< Çağ. **+dur / +tur** < Esk. T. **turur**) (ÇEK: 150): 1. Geniş zaman teklik ve çokluk 3. şahıs bildirme eki olarak kullanılır (seyrek): **okugucidor** ‘(o) öğrencidir; (onlar) öğrencidirler’, **yazgucidor** ‘(o) yazardır; (onlar) yazardırlar’. 2. Belirsizlik zamiri olarak kullanılır: **kaçandu** ‘herhangi bir zaman, kimbilir ne zaman’, **kandaktur** ‘kim bilir nasıl’, **kayakkidu** ‘herhangi bir yere, kim bilir nereye’, **kaysidu** ‘hangi, kim bilir nasıl’, **keyerdu** ‘her hangi bir yere, kim bilir nereye’, **kimdu** ‘biri, herhangi bir kimse’, **nedu** ‘kim bilir neresi; her hangi bir yer’, **nemidu** ‘bir şey, herhangi birşey’.

3.1.1.2.1.4. Fiil çekimi:

3.1.1.2.1.4.1. Belirli geçmiş zaman çokluk 1. şahıs: **-du-k / -tu-k** (< Çağ. **-du-k / -dü-k, -tu-k / -tü-k**; Esk. T. **-ti-mız / -ti-mız, -tu-muz / -tü-müz**) (ÇEK: 120; ETG.: 80) (sadece kalın sıradan): **yazduk**, ‘yazdık’, **kurdük** ‘kurduk’, **küldük** ‘küldük’, **koştuł** ‘koştuł’, **küttük** ‘bekledik’, **taptuk** ‘bulduk’.

3.1.1.2.1.4.2. Belirsiz geçmiş zaman teklik 3. şahıs (ikinci ünlü, sadece kalın sıradan): **-ip-tu, -up-tu / -üp-tu** (< Çağ. **-o-p -dur / tur**, seyrek olarak **durur / turur**) (ÇEK: 138): **yèziptu** ‘yazmış’, **kuruptu** ‘kurmış’, **külüptu** ‘gülmüş’, **kütüptu** ‘beklemiş’.

3.1.1.2.1.4.3. Emir teklik 3. şahıs: **-sun** (< Çağ. **-sun / -sün** < Esk. T. **-zun / -zün, -çun / -çün**) (ETG.: 79; ÇEK: 118) (Sadece kalın sıradan): **karisun** ‘baksın’, **körsun** ‘görsün’, **sözlisun** ‘konuşsun’, **tursun** ‘dursun; kalksun’.

3.1.1.2.2. Ünlüsü Hem Düz Hem Yuvarlak Olan Ekler

3.1.1.2.2.1. İsimden isim yapılmış ekleri:

3.1.1.2.2.1.1. **+çak / +çek, +çuk / +çük** (= Çağ. **+çak / +cek, +çuk / +cük** < Esk. T. **+çak / +cek** (ETG.: 43; ÇEK: 32-33): **tayçak** ‘taycık, küçük tay’, **kölçek** ‘gölcük, küçük göl’, **karıçuk** ‘göz bebeği’, **kapçuk** ‘bir tür torba; bazı yumuşak tenli hayvanların bedenini koruyan dış zarı’, **oyuncuk** ‘oyuncak’ **tarçuk** ‘iki yükseklik ya da nesne arasındaki eni dar boşluk’, **yemçuk** ‘kuş ve balık gibi hayvanları yakalamak için kullanılan yem’.

3.1.1.2.2.1.2. **+(i)s, +(ü)s, +(u)ç** (< Esk. T. **+oç**) (ETG.: 43): Bu ek, küçültme, sevgi ve okşama bildiren Esk. T. **+oç** isimden isim yapılmış eki olmalıdır: **ekis** ‘biraz beyaz, beyazimsi’, **köküs** ‘biraz mavi, mavimsi’, **sarguç** ‘biraz sarı, sarımsı’, **kıziguç** ‘biraz kırmızı, kırmızımsı’.

3.1.1.2.2.1.3. **+lik / +lik, +luğ / +lük** (= Esk. T. ve Çağ.⁷) (ETG.: 44; ÇEK: 35): İsim

⁶ Tömür, **-guz / -güz, -kuz / -küz** yüvarlak şekillerini verir (Tömür, 1987: 382). Öztürk, Uyğurçe-Rusça luget’ten düz ünlüyü şekli ile birlikte yüvarlak ünlüyü şeklinin de bulunduğu **tukkaz- ~ tüküz-** ‘doğurmak’, **toşkaz- ~ toşkaz-** ‘taşırmak’ fiillerini verir. (Öztürk, 1997: 90, 92) Bu filler UTİL’de yer almaz,

⁷ Çağ. **-lik / -lik, -luğ / -lük** isim yapılmış eki sık sık **-lıg / -lig, -luğ / -lüğ** sıfat yapım eki ile

yapar: **anılık** ‘analik’, **yükseklik** ‘yükseklik’, **komuşluk** ‘kamışlık, kamış olan yer’, **sezgürülük** ‘uyanıklık’.

3.1.1.2.2.1.4. **+lik / +lik, +luğ / +lüğ** (< Esk. T. ve Çağ.⁸ +l^oğ / +l^oğ): Sıfat yapar, tonsuzlaşmıştır: **maylık** ‘yağlı’, **bilimlik** ‘bilgili’, **tuzluk** ‘tuzlu’, **çüşlük** ‘öğlenki, ögleye ait’.

3.1.1.2.2.2. İsimden fiil yapılmış ekler:

3.1.1.2.2.2.1. **+(i)k / +(i)k, +(u)k** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 49; ÇEK: 45) (seyrek; ekin tonsuz ve ince sıradan **+(ü)k** biçimini içeren herhangi bir örneğe rastlamadık): **çimik-** ‘ses çikarmamak, sessiz olmak’, **kęcik-** ‘gecikmek’, **yoluk-** ‘karşılaşmak’.

3.1.1.2.2.2.2. **+gar, +kar** (< Çağ. **+gar, +kar** < Esk. T. **+gar / +ger, +kar / +ker**) (ETG.: 49; ÇEK: 44) (seyrek; sadece kalın sıradan): **sugar-** ‘sulamak’, **başkur-** ‘yönetmek’.

3.1.1.2.2.3. Fiilden isim yapılmış ekler:

3.1.1.2.2.3.1. **- çak / - çek, - cuk** (< Çağ. **-çak / -çek**) (ÇEK: 37): Sıfat yapar: **kızgançak** ‘kızkanç’, **mahtançak** ‘övünmesini seven’, **erinçek**, ‘tembel’, **yasançuk** ‘süsülü, süslenmesini seven’.

3.1.1.2.2.3.2. **- gin / - gin, - kın / - kin, - gün / - gün, - kün / - kün:** (< Çağ. **-gün / - gun, - kun / -kün** < Esk. T. **-gin / -gin, - kın / - kin**) (ETG.: 52; ÇEK: 39): yanğın ‘yangın’, taşkin ‘taşkin’, keskin ‘keskin’, sürgün ‘sürgün’, kaçkun ‘kaçak’, uçkun ‘kivilcim’, çükük ‘ümitsiz, gamlı’.

3.1.1.2.2.3.3. **- (a)k / - (e)k, - (i)k / - (i)k, - (u)k / - (ü)k** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 54; ÇEK: 41): **piçak** ‘bıçak’, **bölek** ‘parça’, **kılık** ‘huy, karakter’, **tizik** ‘dizi, sıra’, **sunuk** ‘kırık’, **tapsuruk** ‘ödev’, **ölük** ‘ölü’.

3.1.1.2.2.3.4. **- (i) m, - (u) m / - (ü) m** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 53; ÇEK: 40): **kiyim** ‘giyim’, **ékim** ‘akım’, **bilim** ‘bilim’, **ümüm** ‘verim’.

3.1.1.2.2.3.5. **- (i) n, - (ü) n** (< Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 54; ÇEK: 40): **yegin** ‘yağış’, **yigin** ‘toplantı’, **tépin** ‘harmandaki bugdayı teperek yumuşatma işi’, **tügün** ‘düğüm’.

3.1.1.2.2.3.6. **- (i) ş, - (u) ş / - (ü) ş** (= Çağ.) (ÇEK: 42): **biliş** ‘bilme’, **uruş** ‘savaş’, **körüş** ‘görme’.

3.1.1.2.2.3.7. **- müş, - müş / - müş** (= Çağ.) (ÇEK: 107): **kılımiş** ‘suç’, **yımış** ‘yemiş’, **turmuş** ‘hayat, yaşam’, **ötmüş** ‘geçmiş’.

3.1.1.2.2.4. Fiilden fiil yapılmış ekler:

3.1.1.2.2.4.1. **- (i) l, - (u) l / - (ü) l** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 59; ÇEK: 47): **yezil-** ‘yazılmak’, **başkurul-** ‘yönetilmek’, **körül-** ‘görülmek’.

3.1.1.2.2.4.2. **- (i) n, - (u) n / - (ü) n** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 59; ÇEK: 48): **elin-** ‘alınmak’, **tutun-** ‘tutunmak’, **söyüñ-** ‘sevinmek’.

3.1.1.2.2.4.3. **- (i)nçe / -(ü)nçe⁹**: **selinçe** ‘yere oturmak için serilen keçe, minder, kilim

karışır. (Eckmann, 1996: 35)

⁸ İsim yapılmış eki -lik / -lik, -luğ / -lüğ ile karşılaşırız.

⁹ Tömür, **-nçe / -ince ekini** fiilden isim yapılmış ekleri arasında gösterir ve ünsüz ile biten fiil gövdelerine **-ince** şeklinin geldiği **yépinçe**, **selinçe** ve ünlü ile biten fiil gövdelerine örnek olarak da **pürkençe** ‘kadınların baş ve bedenlerini örenen büyülü üstlük’ kelimesini örnek verir. (Tömür, 1987: 96). UTIL’de **yépinçe**, **selinçe** kelimelerindeki **-ince** ekinin son ünlüsünün kalın olduğu görülür: **yépinça**, **selinça**. (UTIL: 1999: 230, 663, 1429) Öztürk, **-nçe / -ince** ekini **-ça, -çe, -ca, -ce** olarak kelime

gibi eşyaları genel adı’, **yépinçé** ‘üste örtülen eşyaların genel adı’, **söyüncé** ‘insanı memnun eden bir haber için verilen hediye’.

3.1.1.2.2.4.4. –(a) r / -(e) r, - (u) r / - (ü) r (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 60; ÇEK: 46): Bu ettipgenlik ekinde ikili kullanım (dublikasyon) dikkati çeker: **uçar-** ~ **uçur-** ‘uçurmak’, **çüşer-** ~ **çüşür-** ‘düşürmek’, **icer-** ~ **icür-** ‘ichernmek’.

3.1.1.2.2.4.5. –(a) t / -(e) t, - (u) t / - (ü) t (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 60; ÇEK: 49): Bu ettipgenlik ekinde ikili kullanım (dublikasyon) dikkati çeker: **korkut-** ~ **korkat-** ‘korkutmak’, **kaytar-** ~ **kaytut-** ‘geri döndürmek’.

3.1.1.2.2.5. İsim çekimi:

3.1.1.2.2.5.1. İyelik teklik 1. şahıs: +(i)m, +(u)m / +(ü)m (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 70; ÇEK: 54): **tilim** ‘dilim’, **oyum** ‘düşüncem’, **közüm** ‘gözüm’

3.1.1.2.2.5.2. İyelik teklik 2. şahıs: +(i)ŋ, +(u)ŋ / +(ü)ŋ (= ET¹⁰ ve Çağ.) (ETG.: 70; ÇEK: 54): **tilinj** ‘dilin’, **oyunj** ‘düşüncen’, **közünj** ‘gözün’.

3.1.1.2.2.5.3. İyelik çokluk 2. şahıs: +(i)ŋlar, +(u)ŋlar / +(ü)ŋlar (< Esk. T. +^oŋ^oz (= Çağ.), +^oŋ^ozlar¹¹) (ETG.: 70; ÇEK: 54): **tilinjlar** ‘diliniz’, **oyunjlar** ‘düşünceniz’, **közünjlar** ‘gözünüz’.

3.1.1.2.2.5.4. Soru eki: +mu / +ma¹²: **okuğucumu?** ‘öğrenci mi?’, **okuğucıma?** ‘öğrenci mi?’.

3.1.1.2.2.6. Fiil Çekimi

3.1.1.2.2.6.1. Belirli geçmiş zaman teklik 1. şahıs: - di-m, - ti-m, - du-m / - dü-m, - tu-m / - tü-m (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 80; ÇEK: 120): **yazdım** ‘yazdım’, **taptım** ‘buldum’, **kurdum** ‘kurdum’, **küldüm** ‘güldüm’, **koştum** ‘ekledim’, **küttüm** ‘bekledim’.

3.1.1.2.2.6.2. Belirli geçmiş zaman teklik 2. şahıs: - di-ŋ, - ti-ŋ, - du-ŋ / - dü-ŋ, - tu-ŋ / - tü-ŋ (= ET¹³ ve Çağ.) (ETG.: 80; ÇEK: 120): **yazdınj** ‘yazdın’, **taptıŋ** ‘buldun’, **kurdunj** ‘kurdun’, **küldünj** ‘güldün’, **koştıŋj** ‘ekledin’, **küttıŋj** ‘bekledin’.

3.1.1.2.2.6.3. Belirli geçmiş zaman çokluk 2. şahıs (İlk ünlü): - di-ŋlar, - ti-ŋlar, - du-ŋlar

---

tabanından ayırmış ve **çüşen-çe** ‘düşünce, fikir’, **pürken-ce** ‘çarşaf’, **selin-ca** ‘dösek’, **yépin-ça** (~yépinçi) ‘örtü, yatak örtüsü’ kelimelerini örnek vermiştir. (Öztürk, 1994: 39) Gabain, fiilden isim yapan -^onç: -^onçu, -^onçü eklerinin aynı fiil tabanından birlikte teşkil edilebilen eş anlamlı iki ek olduğunu ve sadece -n- dönüşümlü ekinde sonra geldiğini belirtir. (Gabain, 1988: 54). Kanuma, Y. Uyg. bu ek Esk. T. -^onçu, -^onçü eki olup ünlü düzleşmesine maruz kalmıştır ve süreç tamamlanmadığı için de değişik kaynaklarda kalın ve ince **yépinçé** ~ **yépinça** ~ **yépinç**, **sélinçé** ~ **sélinça** ~ **selinça** şekillerine rastlanmaktadır. Esk. T. -^onçu, -^onçü (< Y. Uyg. -nçe ~ -nça / -ince ~ inça nesne adı yapan ek) ekinin yanında Gabain’ın belirttiği -nç eki de herhangi bir durumu bildiren bir ek olmalıdır. UTIL **söyünc** ‘sevinç, sevinme duygusu’ ile **söyüncé** ‘insanı memnun eden bir haber için verilen hediye’ kelimelerinin bulunması bu ihtimali güçlendirmektedir.

¹⁰ Eski Türkçe +^oŋ ile birlikte +^og, +^og. (Gabain, 1988: 70)

¹¹ Eski Türkçe +^oŋ^oz, +^oŋ^ozlar ile birlikte +^og^oz, +^og^oz. (Gabain, 1988: 70)

¹² Y. Uyg.’da +mu ile birlikte +ma soru eki de vardır. Tömür, bu eki +ma < +mu +a şeklinde gösterir. Tömür’e göre, a şartsızma bildiren bir ünlemidir. +mu soru eki ile kaynaşmış ve +ma şeklinde dönüştürmüştür. (Tömür, 1987: 475, 488) Soruya şüphe, tereddüt anlamı verir. İsim ve fiillere gelebilir: **U okuğucıma?** ‘O, öğrenci mi? O, belki de öğrenci değil!’, **U keldıma?** ‘O, geldi mi? O, belki de gelmedi.’.

¹³ Eski Türkçe -t+^oŋ ile birlikte -t+^(o)g. (Gabain, 1988: 80)

/ - dü-ŋ̊lar, - tu-ŋ̊lar / - tü-ŋ̊lar (< Çağ. - d^oŋ̊l^or / - t^oŋ̊l^or¹⁴) (ETG.: 80; ÇEK: 120): **yazzınlar** ‘yazdzınız’, **taptınlar** ‘buldunuz’, **kurdunjlар** ‘kurdunuz’, **küldünjlар** ‘güldünüz’, **koştunjlар** ‘eklediniz’, **küttünlar** ‘beklediniz’.

3.1.1.2.2.6.4. Emir kipi çokluk 2. şahis (Nezaket ifadesidir, teklik 2. şahis anlamı verir): -(i)ŋ̊, -(u)ŋ̊ / -(ü)ŋ̊ (= Esk. T. -ɪŋ̊ / -iŋ̊, -uŋ̊ / -üŋ̊ > Çağ. -ɪŋ̊ / -iŋ̊, -uŋ̊ / -üŋ̊, -ɪŋ̊ɪz / -iŋ̊ɪz, -uŋ̊ɪz / -üŋ̊ɪz) (ETG.: 79; ÇEK: 118): **bérinj** ‘varın’, **turunj** ‘durun’, **körünj** ‘görün’.

3.1.1.2.2.6.5. Emir kipi çokluk 2. şahis: -(i)ŋ̊-lar, -(u)ŋ̊-lar / -(ü)ŋ̊-lar (< Çağ. -ɪŋ̊-lar, -uŋ̊-lar v.b. < Esk. T. -ɪŋ̊-lar v.b.) (ETG.: 79; ÇEK: 118): **bérinjlar** ‘varınız’, **turunjlar** ‘durunuz; kalkınız’, **körünjlar** ‘görünüz’.

3.1.1.2.2.7. *Zarf-fil eki*: - (i)p / - (u)p / - (ü)p (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 84; ÇEK: 16): **yézip** ‘yazıp’, **tolup** ‘dolup’, **körüp** ‘görüp’.

3.1.1.2.3. Ünlüsü Düz Olan Ekler

3.1.1.2.3.1. İsimden isim yapım ekleri:

3.1.1.2.3.1.1. +çe (< Esk. T. ve Çağ. +ça / +çe) (ETG.: 65; ÇEK: 72) (sadece ince sıradan): **uygurçe** ‘Uygurca’, **türkçe** ‘Türkçe’, **kazakçe** ‘Kazakça’.

3.1.1.2.3.1.2. +çi (< Esk. T. ve Çağ. +çı / +çi) (ETG.: 43; ÇEK: 32): **beliççi** ‘balıkçı’, **işçi** ‘işçi’, **köyci** ‘köyon çobanı’, **tömürçi** ‘demirci’, **yagaççı** ‘marangoz’.

3.1.1.2.3.1.3. +daş (< Çağ. +daş / +deş, +taş < Esk. T. +daş / +deş, +taş / +teş) (ETG.: 46): kérindas ‘akraba’, sinipdaş ‘sınıf arkadaşı’, sırdaş ‘sırdaş’, yoldaş ‘yoldaş’.

3.1.1.2.3.1.4. +çan: Sıfat yapar: **issikçan** ‘sıcakkanlı, sokulgan’, **işçan** ‘çalışkan’, **könlekçan** ‘gömlekli’, **sogukçan** ‘karakteri soğuk’, **sözçan** ‘geveze’.

3.1.1.2.3.1.5. +çıl: **epçıl** ‘kurnaz, becerikli’, **helkçıl** ‘halkçı’, **inkılapçıl** ‘inkılapçı’.

3.1.1.2.3.1.6. +räk / +rek (= Esk. T. +räk / +rek > Çağ. +räk / +rek, +raq) (ETG.: 105; ÇEK: 75): **çonräk** ‘daha büyük’, **köprek** ‘daha çok’.

3.1.1.2.3.1.7. +siz (= Çağ. +sız / +siz < Esk. T. +s^oz) (ETG.: 45; ÇEK: 37): **cansız** ‘cansız’, **çeksiz** ‘sinirsız’, **koralsız** ‘silahsız’, **küçsiz** ‘güçsüz’, **susiz** ‘susuz’.

3.1.1.2.3.1.8. +inci (< Çağ. +(i/u)ncı / +(i/u)ncı < Esk. T. +oñç) (ETG.: 75; ÇEK: 79): Sıra sayı sıfatı yapar: **bırinci** ‘birinci’, **tötinci** ‘dördüncü’.

3.1.1.2.3.1.9. +ki / +ki (= Esk. T. +ki / +ki > Çağ. +ğı, +kı / +ki) (ETG.: 44; ÇEK: 33): Aitlik bildirir: **bériki** ‘beriki’, **burunkı** ‘önceki’, **nériki** ‘öteki’, **bügünki** ‘bugünkü’, **keçki** ‘akşamki’, **kéyinki** ‘sonraki’.

3.1.1.2.3.1.10. +gina / +gine, +ķina / +kine (= Çağ.) (CEK: 16): **azgına** ‘azıcık’, **çakkañına** ‘uyanıkçık’, **yékimlikķına** ‘güzelyeçik’, **kiçikkine** ‘küçükçük’.

3.1.1.2.3.2. İsimden fil yapılmış ekler:

3.1.1.2.3.2.1. +a- / +e-, +i-¹⁵ (< Çağ. ve Esk. T. +a / +e, +i / +i, +u- / +ü-): **sana-**

¹⁴ Çağ. - d^oŋ̊l^or / - t^oŋ̊l^or ile birlikte - d^oŋ̊^oz / - t^oŋ̊^oz. (Eckmann, 1988: 120)

¹⁵ Ulaşabildiğimiz kaynaklarda ekin (+u- / +ü-) yuvarlak şekillerine rastlamadık. Bununla birlikte Y. Uyg.’de birörnekte **pürku-** ‘püskürtmek; (at, eşek gibi hayvanlar için) boğazına takılan yiyecekleri çikarmak için sesli bir şekilde nefes boşaltmak’ filiine rastlanır. (ÜTİL, 1999: 225; ÖZTÜRK, 1997: 33) Bu fil Özbek Türkçesinde **pürkä-** ‘püskürtmek’ şeklinde mevcuttur. (ÖTİL, 1981: 607) Clausen, **birkur- ~ pirğır ~ purku-** v.b. ‘(At vb.) burnundan gürültüyle homurdamak’ şekillerini verir. (Clausen, 1972: 361) +u- ekinin Y. Uyg.’de karakteristik olduğunu söylemek güçtür.

'saymak', **tüze-** 'düzeltemek', , **tinçi-** 'sakinleşmek'.

3.1.1.2.3.2.2. **+da- / +de-** (= Çağ. **+da- / +de-** < Esk. T. **+da- / +de-, +ta- / +te-**) (ETG.: 50; ÇEK: 44): **orunda-** 'yerleşmek', **izde-** 'aramak', **ünde-** 'seslenmek'.

3.1.1.2.3.2.3. **+la- / +le-** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 49; ÇEK: 44): **başla-** 'başlamak', **muzla-** 'buz tutmak', **işle-** 'çalışmak', **tüzle-** 'düzlemek'.

3.1.1.2.3.2.4. **+na-** (seyrek): **yaşna-** 'yeşermek'.

3.1.1.2.3.2.5. **+ar- / +er-** (< Esk. T. ve Çağ. **+ar- / +er-, +ur- / +ür-**) (ETG.: 50; ÇEK: 46): **akar-** 'ağarmak', **yasar-** 'yeşermek', **köker-** 'göğermek'.

3.1.1.2.3.2.6. **+sira- / +sire-** (= Esk. T. **+sira- / +sire-**) (ETG.: 20): **kansira-** 'çok kan akmak', **halsira-** 'halsiz düşmek', **uykusira-** 'uykusunu gelmek', **ersire-** 'er istemek'.

3.1.1.2.3.2.7. **+şe-** (= Çağ. **+şa- / +şe-**) (ÇEK: 46): **tenşe-** 'uygunlaştırmak'

3.1.1.2.3.2.8. **+ay- / +ey-** (= Çağ. **+ay- / +ey-** < Esk. T. **+ad- / +ed-**) (ETG.: 48; ÇEK: 44): **zoray-** 'zorlaşmak', **küçey-** 'güçlenmek'.

3.1.1.2.3.2.9. **+şı-**: Son sesi **ı** ve **v** olan bazı isimlere gelir: **girişi-** 'uguldamak; karşı çıkmak', **hayrı-** 'havlarmak', **linji-** 'hişirtıyla sallanmak'.

3.1.1.2.3.3. Fiilden isim yapım eki:

3.1.1.2.3.3.1. - **ǵak** / - **gek**, - **ķak** / - **kek** (= Çağ. - **ǵak** / - **gek**, - **ķak** / - **kek** < Esk. T. - **ǵak** / - **gek**, - **ķak** / - **kek**, - **ǵuk** / - **gük**, - **ķuk** / - **kük**) (ETG.: 52; ÇEK: 39): 1. İsim yapar: **toǵaǵak** 'kamış gibi bitkilerin en uçtaki dah', **ilgek** 'sürgü', **patkaǵak** 'batak', **çaǵkaǵak** 'bir tür bitki (isim); sokan, çakan (sifat)'. 2. Sıfat yapar: **toŋaǵak** 'soğuğa dayanamayan, donan', **çeپilgaǵak** 'kendini ilgilendirmeyen işlere karışan insan', **siygek** 'sidiaklı', **külgek** 'sürekli, çok gülen insan', **uruškaǵak** 'kavgacı', **çikışkaǵak** 'sıcak kanlı, hemen arkadaş olan insan', , **tepkek** 'tekmelemeyi alışkanlık edinen, çifteleyen'.

3.1.1.2.3.3.2. - **ma** / - **me** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 53; ÇEK: 40): **ķurulma** 'yapı', **uyaşma** 'birlik, cemiyet', **köçme** 'mecaz', **sızme** 'süzme'.

3.1.1.2.3.3.3. - **mak** / - **mek** (= ET) (ETG.: 53): **çaǵmak** 'şimşek', **tépişmak** 'bulmaca', **ilmek** 'askı'.

3.1.1.2.3.3.4. - **ǵa** / - **ge**, - **ka** / - **ke** (< Esk. T. ve Çağ. - **ǵu** / - **gi**, - **ku** / - **ki**) (ETG.: 52; ÇEK: 38): **ilǵa** 'bir tür hastalık', **salǵa** 'iki ucuna ip bağlı kumaş veya deriye konulan taşın baş üzerinde çevrilerek atıldığı bir tür sapan', **süpürge** 'süpürge', **sürge** 'yumuşatıcı bir tür merhem, **süzge** 'süzgeç', **tutka** 'kulp', **külke** 'gülüş'.

3.1.1.2.3.4. Fiilden fil yapım eki:

3.1.1.2.3.4.1. - **set** (= Çağ. **-set**) (Tekörnekte): **körset-** 'göstermek'.

3.1.1.2.3.5. İsim çekimi

3.1.1.2.3.5.1. Tamlayan durumu eki: **+niŋ** (< Esk. T. ¹⁶ ve Çağ. ¹⁷ **+niŋ** / **+niŋ**, **+nuŋ** / **+nuŋ**) (ETG.: 63; ÇEK: 57): **başniŋ** 'başın', **erniŋ** 'erin', **işniŋ** 'işin', **otniŋ** 'otun', **öyniŋ** 'evin', **uykuŋniŋ** 'uykunun', **üzümniŋ** 'üzümün'.

3.1.1.2.3.5.2. Belirtme durumu eki: **+ni** (< Çağ. **+ni** / **+ni**, Esk. T. **+oǵ** / **+oǵ**) (ETG.: 64;

¹⁶ Eski Türkçe **+niŋ** / **+niŋ** / **+nuŋ** / **+nuŋ** ile birlikte **+ŋ** / **+ŋ** / **+ŋ** / **+ŋ**. (Gabain, 1988: 63)

¹⁷ Çağatay Türkçesi **+niŋ** / **+niŋ** / **+nuŋ** / **+nuŋ** ile birlikte **+ni** / **+ni** / **+nu** / **+nu**. (Eckmann, 1988: 57)

ÇEK: 63): **başni** ‘başı’, **ermi** ‘eri’, **işni** ‘ışı’, **otni** ‘otu’, **öyni** ‘evi’, **uykuni** ‘uykuyu’, **üzümni** ‘üzümü’.

3.1.1.2.3.5.3. Yönelme durumu eki: **+ğa / +ge, +ka / +ke** (= Çağ. **+ğa / -ge, +ka / +ke** < Esk. T. **+ka / +ke, +a / +e, +ya / +ye**) (ETG.: 63; ÇEK: 59): **başka** ‘başa’, **erge** ‘ere’, **ışka** ‘ışe’, **otka** ‘ota’, **öyge** ‘eve’, **uykuğa** ‘uykuya’, **üzümğa** ‘üzüme’.

3.1.1.2.3.5.4. Kalma durumu eki: **+da / +de, +ta / +te** (= Esk. T. ve Ç.T) (ETG.: 64; ÇEK: 65): **başa** ‘başa’, **erde** ‘erde’, **iste** ‘iste’, **otta** ‘otta’, **öyde** ‘evde’, **uykuda** ‘uykuda’, **üzümde** ‘üzümde’.

3.1.1.2.3.5.5. Çıkma durumu eki: **+din, +tin** (= Çağ. ve Esk. T. (n ağızında nadiren **+tan** v.b.)) (ETG.: 64; ÇEK: 67): **başın** ‘baştan’, **erdin** ‘erden’, **ıstin** ‘isten’, **ottin** ‘ottan’, **öydin** ‘evden’, **uykudin** ‘uykudan’, **üzümün** ‘üzümden’.

3.1.1.2.3.6. Sıfat-fil ekleri:

3.1.1.2.3.6.1. –(a)r / -(e)r (< Çağ. - ar / - er, - ur / -ür) (ÇEK: 104): **yazar** ‘yazar’, **körer** ‘görür’.

3.1.1.2.3.6.2. -mas / -mes (= Çağ.) (ÇEK: 106): **kayıtmas** ‘dönmez’, **körmes** ‘görmez’.

3.1.1.2.3.6.3. -gan / -gen, **kan** / -ken (= Çağ.) (ÇEK: 101): **yazgan** ‘yazan’, **körgen** ‘gören’, **pişkan** ‘olmuş’, **pütken** ‘biten’.

3.1.1.2.3.7. Zarf-fil ekleri:

3.1.1.2.3.7.1. -gaç / -geç, -kaç / -keç (= Çağ.) (ÇEK: 111): **yazgaç** ‘yazınca’, **kelgeç** ‘gelince’, **yatkaç** ‘yatınca’, **ketkeç** ‘gidince’, **bolgaç** ‘olunca’, **körgeç** ‘görünce’, **tutkaç** ‘tutunca’, **bükkeç** ‘bükünce’.

3.1.1.2.3.7.2. -gaçka / -geçke, -kaçka / -keçke: **yazgaçka** ‘yazdığı için’, **kelgeçke** ‘geldiği için’, **yatkaçka** ‘yatlığı için’, **ketkeçke** ‘gittiği için’, **bolgaçka** ‘olduğu için’, **körgeçke** ‘gördüğü için’, **tutkaçka** ‘tuttuğu için’, **bükkeçke** ‘büktüğü için’.

3.1.1.2.3.7.3. -ganseri / -genseri, -kanseri / -kenseri: **yazganseri** ‘yazdııkça’, **kelgenseri** ‘geldikçe’, **yatkanseri** ‘yatıkça’, **ketkenseri** ‘gittikçe’, **bolganseri** ‘oldukça’, **körgenseri** ‘gördükçe’, **tutkanseri** ‘tuttukça’, **bükkenseri** ‘büktükçe’.

3.1.1.2.3.7.4. -giçe / -giçe, -kiçe / -kiçe (< Çağ. - gaça / -geçe, -kaşa / -keşe) (ÇEK: 73): **yazgiçe** ‘yazincaya kadar’, **kelgiçe** ‘gelinceye kadar’, **yatkice** ‘yatıncaya kadar’, **ketkiçe** ‘gidinceye kadar’, **bolgiçe** ‘oluncaya kadar’, **körgiçe** ‘görünçeye kadar’, **tutkiçe** ‘tutuncaya kadar’, **bükkiçe** ‘bükcüneye kadar’.

3.1.1.2.3.7.5. -gili / -gili, -kili / -kili (< Esk. T. ve Çağ. - galı / -geli, - kılı / - keli) (ETG.: 86; ÇEK: 111): **yazgili** ‘yazdıktan beri’, **kelgili** ‘geldikten beri’, **yatkili** ‘yatıldıktan beri’, **ketkili** ‘gittiğinden beri’, **bolgili** ‘olduktan beri’, **körgili** ‘gördükten beri’, **tutkili** ‘tuttuktan beri’, **bükkili** ‘büktükten beri’.

3.1.1.2.3.7.6. -a / -e (= Çağ. - a / - e < Esk. T. - a / - e, -ı / - i, -u / -ü, -yu v.b.) (ETG.: 85): **manja**-**manja** ‘yürüye yürüye’, **kire**-**kire** ‘gire gire’.

3.1.1.2.3.8. Fiil çekimi:

3.1.1.2.3.8.1. Emir kipi teklik 2. şahıs (Seyrek): -gil / -gil, -kil / -kil (= Esk. T. ve Çağ.) (EDPC: 79; ÇEK: 118): **bargıl** ‘var’, **kirgil** ‘gir’, **tapkil** ‘bul’, **içkil** ‘iç’, **bolgil** ‘ol’, **körgil** ‘gör’, **tutkil** ‘tut’, **bükkil** ‘bük’.

3.1.1.2.3.8.2. Emir kipi teklik 2. şahıs: -gin / -gin, -kin / -kin (= Çağ.) (ÇEK: 118):

bargin ‘var’, **kirgin** ‘gir’, **tapkin** ‘bul’, **içkin** ‘iç’, **bolgin** ‘ol’, **körgin** ‘gör’, **tutkin** ‘tut’, **bükkin** ‘büük’.

3.1.1.2.3.8.3. Emir kipi çokluk 2. şahıs (Saygı ifadesidir, teklik 2. şahıs anlamında kullanılır): **-sila** / **-sile**: **karisila**‘bakınız’, **tursila**‘durunuz’, **körsile**‘görünüz’, **sözlisile**‘konuşunuz’.

3.1.1.2.3.8.4. İstek kipi teklik 1. şahıs: **- (a)y** / **- (e)y** (< Çağ. **-ay (m)** / **-ey(in)**, **-ayım** / **-eyim** < Esk. T. **-ayın** / **-ayın**; **-ayn** / **-eyn**, **-ayan** / **-eyen**) (ETG.: 79; ÇEK: 118): **turay** ‘durayım’, **körey** ‘göreyim’.

3.1.1.2.3.8.5. İstek kipi çokluk 1. şahıs: **-(a)yi** / **-(e)yi** (< Çağ. **-ali** / **-eli**, **-alıñ** / **-elin**, **-alıñm** / **-elim** < Esk. T. **-alıñm** / **-elim**, **-alam** / **-elem**) (ETG.: 79; ÇEK: 118): **turaylı** ‘duralım’, **köreylı** ‘görelim’.

3.1.1.2.3.8.6. Şart kipi teklik 3. şahıs: **- sa** / **- se** (= Çağ. **- sa** / **- se** < Esk. T. **-sar**) (EDPC: 91; ÇEK: 122): **tursa** ‘dursa’, **körse** ‘görse’.

3.1.2. Ünlü Değişmeleri

Yeni Uygur Türkçesinde aşağıdaki ünlü değişimlerine rastlanır:

3.1.2.1. Ünlü Kalmlaşması

Kalmlaşma, ince ünlünün kalın ünlüye değişmesi hadisesidir. İki örnekte son seste **e** > **a** değişmesi şeklinde görülür (seyrek): **çegra** ‘sınır’ (Özb. **çegärrä** ‘sınır’), **tizma** ‘dizi, sıra’ (Özb. **tizmä** ‘liste’).

3.1.2.2. Ünlü İncelmesi

İncelme, kalın ünlünün ince ünlüye değişmesi hadisesidir. Örnekleri şunlardır (seyrek): **yene** ‘yne’ (< Esk. T. ve Çağ. **yana**) (EDPC: 943), **yeni** ‘yeni’ (< Esk. T. ve Çağ. **yanı**) (EDPC: 943), **yip** ‘ip’ (= Çağ. **yip** < Esk. T. **yip**) (EDPC: 870).

3.1.2.3. Ünlü Yuvarlaklaşması

Uygur Türkçesinde yuvarlaklaşma hadisesi aşağıdaki biçimlerde meydana gelir:

3.1.2.3.1. Dudak ünsüzlerinde ilerleyici yakın benzeşme yoluyla: **bultur** ‘geçen sene’ (< Çağ. **biltur** < Esk. T. **bildir**) (EDPC: 334); **avul** ‘ağıl’ (< ***awil** < Esk. T. ve Çağ. **ağıl**) (EDPC: 83), **sovü-** ‘soğumak’ (< ***sowi-** < Esk. T. **soğrı-**) (EDPC: 806), **şöpük** ‘meyve kabuğu’ (< Esk. T. **çöbik**) (EDPC: 396).

3.1.2.3.2. Dudak ünsüzlerinde ilerleyici uzak benzeşme yoluyla: **bulut** ‘bulut’ (= Çağ. **bulut** < Esk. T. **bulut**) (EDPC: 333).

3.1.2.3.3. Dudak ünsüzlerinde gerileyici yakın benzeşme yoluyla:

3.1.2.3.3.1. **m** ünsüzünün tesiriyle: **komuş** ‘kamış’ (< ***kamus** < Esk. T. ve Çağ. **kamış**¹⁸) (EDPC: 628), (EDPC: 588), **sümür-** ‘emmek, sorumak’ (= Çağ. **sümür-** < Esk. T. **sümür-**) (EDPC: 829), **tomur** ‘damar’ (< Çağ. **tamur** < Esk. T. **tamır** / **tamar**) (EDPC: 508), **tömür** ‘demir’ (< Çağ. **temür** < Esk. T. **temir**) (EDPC: 508), **yömi-** ‘yamamak’ (< Esk. T. ve Çağ. **yama-**) (EDPC: 934) ve türevi **yömek** ‘yama’.

¹⁸ Gabain, **kamış** / **kamus** ‘Hint kamışı, bambu, kamış’ şekillerini verir. (Gabain, 1988: 277)

3.1.2.3.3.2. **w ünsüzünün tesiriyle:** 1. Doğrudan **w ünsüzünün tesiriyle:** **söy**¹⁹ - 'sevmek' (< Çağ. **séw-** < Esk. T. **sev-** < **seb-**) (EDPC: 784) ve türevi **söyünç** 'sevinç', **kovuş-** 'kavuşturma' (< Çağ. **kawuş-** < Esk. T. **kavış-** < **kabış-**) (EDPC 588), **dovşak** 'taşak' (< ***tawşak** < Esk. T. (?d-) **taşak** (EDPC: 562). 2. **w ünsüzünün düşmesiyle:** **kordak**²⁰, **toşkan** 'tavşan' (< Çağ. **tawuškan** < Esk. T. **tavisğa: n** < **tabışgan**) (EDPC: 447).

3.1.2.3.3.3. **p ünsüzünün tesiriyle:** yopurmak 'yaprak' (< Esk. T. yapurğak / yapurmak / yopurmak > Çağ. yapraq / yaprak / yapurğaq / yapurğak / yafraq / yafrak) (EDPC: 880).

3.1.2.3.4. **Dudak ünlülerinde ilerleyici benzesme yoluyla:** Dar ünlülerde rastlanır: **çoğu-** 'gagalamak' (< Esk. T. **çok-** / **çoki-**) (EDPC: 406), **oku-** 'okumak' (= Çağ. **oku-** < Esk. T. **oki-**) (EDPC: 79), **soğuk**²¹ 'soğuk' (< Esk. T. **soğık** > Çağ. **sawuğ** / **sawuk**) (EDPC: 808) ve türevi **soğukluk** 'soğukluk'.

3.1.2.3.5. **Dudak ünlülerinde gerileyici benzesme yoluyla:** Dudak ünlülerinde gerileyici benzesme aşağıdaki biçimlerde meydana gelir:

3.1.2.3.5.1. Önseste: 1. Kapalı heceli kelimelerde görülen yuvarlaklaşma hadisesi: **oçuk** 'açık' (fakat: **ecik+lik** 'açıklık') (< Esk. T. ve Çağ. **açuk**) (EDPC: 22), **oruç** 'zayıf' (< Esk. T. **aruk** > Çağ. **arığ**) (EDPC: 214), **osuk** 'aşık kemiği' (< Esk. T. ve Çağ. **asuğ**) (EDPC: 259), **ozuk** 'azık' (< Çağ. **azuğ** / **azuk** < Esk. T. **azuk**) (EDPC: 283), **örük** 'kayısı' (= Çağ. **örük** < Esk. T. **erüğ** 'erik') (EDPC: 221), **ötük** 'çizme' (= Çağ. **ötük** < Esk. T. **etük**) (EDPC: 50), **süydük** 'sidik' (< Esk. T. **sidüük**) (EDPC: 801). 2. Açık heceli kelimelerde görülen yuvarlaklaşma hadisesi: Ayrıca son seste düzleşme görülür: **oğa** (yne: **ağu**) 'ağrı, zehir' (< Esk. T. ve Çağ. **ağu**) (EDPC: 78), **öcke** 'keçi' (< Esk. T. ve Çağ. **eçkü**) (EDPC: 24), **şota** 'merdiven' (< ***şotu** < Esk. T. ve Çağ. **şatu**) (EDPC: 867).

3.1.2.3.5.2. İç seste: **böşük** 'beşik' (< Esk. T. **besük** > Çağ. **bëşik**) (EDPC: 380), **çoruk** 'çarık' (< Esk. T. ve Çağ. **çaruk**) (EDPC: 428), **hotun** 'kadın' (< Esk. T. ve Çağ. **xatun** 'büyük hanım' < Esk. T. **kadın**) (EDPC: 602), **kızık** 'kazık' (< Çağ. **kazuk** < Esk. T. **kazguk**) (EDPC: 682), **koğun** (< Esk. T. **ka:gu:n**) (EDPC: 611), **sunul**²² 'kirik' (< Esk. T. **sinuk**) (EDPC: 837), **tonu-** 'tanımak' (< Esk. T. **tanu-** > Çağ. **tanı-**) (EDPC: 516), **toşu-** 'taşımak' (< Esk. T. **taşu-** - > Çağ. **taşı-**) (EDPC: 561), **töşük** 'deşik, delik' (< Esk. T. ve Çağ. **teşük**) (EDPC: 563), **yoru-** 'aydınlanması' (< Esk. T. **yaru-**) (EDPC: 956), **yoşur-** (< Esk. T. ve Çağ. **yaşur-**) (EDPC: 979) 'gizlemek' ve türevi **yoşurun** 'gizli' (< Çağ. **yaşurun** < Esk. T. **yaşru:** / **yaşuru:**) (EDPC: 979).

3.1.2.4. Ünlü Düzleşmesi

Ünlü düzleşmesi, yuvarlak ünlünün düz ünlüye değişmesidir (seyrek): **béri** 'beri' (< Esk. T. **berü:** / **bérü:**) (EDPC: 355), **daş** 'dağ' ve ariklerde suyun toplandığı ve kurumadığı derin çukur' (< Esk. T. **toş** 'havuz') (EDPC: 557), **sönek** 'kemik' (< Çağ. **sünék** < Esk. T. **sünjük** / **sünök**) (EDPC: 838), **töpe** 'tepe' (= Çağ. **töpe** < Esk. T. **töpü:** / **töpö:**) (EDPC: 436), **yak** 'hayır' (< Esk. T. ve Çağ. **yok** 'yok') (EDPC: 896).

¹⁹ Gabain, şöyle gösterir: Esk. T. **seb-** > **sev** ~ **sév** ~ **söv** ~ **söy**. (TTŞ, 1979: 83)

²⁰ Y. Uyg. **kordak** 'kavurma', Esk. T. **kağur-** 'kavurmak' > Çağ. **kawur-** (EDPC: 612) fiilinin türevidir; Kırgız Türkçesi ile krş.: **kuurdak**.

²¹ Y. Uyg.'de **soğuk** 'soğuk'un hareket ismi olarak **soğuklaşmak** 'soğumak, soğuklaşmak' ile birlikte **sovumak** 'soğumak' mevcut olup sadece **sovumak** fiili üretken olup türevleri ile birlikte kullanılır.

²² **sunuk** şekli kelime kökünü de etkileyerek yuvarlaklaşmış olmalıdır: **sun-** 'kırılmak' (< Esk. T. ve Çağ. **sin-**) (EDPC: 428.). Buna benzer başka bir örnek: **toş-** (yne: **taş-**) 'dolmak; taşmak' (< Esk. T. ve Çağ. **taş-**) (EDPC: 559) ve türevi **toşuk** 'dolu; taşmış'.

3.1.2.5. Ünlü Genişlemesi

Ünlü genişlemesi, dar ünlünün geniş ünlüye değişmesidir. Ünlü genişlemesine uğrayan ses ince ya da kalın sıradan olabilir. Buna genel olarak açık heceli kelimelerde son seste rastlanır. Kapalı heceli kelimelerde nispeten seyrektrir.

Gabain, **alte**, **sögek**, **ygirme**, **balık/balak** vb. örnekleri vererek bazı Brahmi yazılarında ve Uygur ve Mani yazmalarında **i** / **i** v.b. yerine **a** / **e**'nin, bağlantı ünlüleri dahil olmak üzere, mevcut bulunduğu belirtir. (TTŞ, 1979: 37) Mansuroğlu, Karahanlı Türkçesinde **tutam** < ***tutum** 'tutam' vb. örnekleri ünlü atlaması olarak verir (TTŞ, 1979: 146). Bu örneklerden ünlü genişlemesi hadisesinin Çağatay Türkçesinden önceki dönemlerde de var olduğu anlaşılmaktadır.

Ünlü genişlemesi aşağıdaki biçimlerde olur:

3.1.2.5.1. Dar-düz ünlülerin düz-geniş ünlüye genişlemesi:

3.1.2.5.1.1. **i** > **a**: **çaşkan** 'sığan' (< Esk. T. ve Çağ. **sıçgan**) (EDPC: 796), **çokka** 'zirve' (Özb. **cokki**), **kamça** (< Esk. T. **kamçı**) (EDPC: 626) 'kamçı', **kayça** 'makas' (Özb. **kayıçi**), **kéza** 'at etinden yapılan bir tür sucuk' (< Esk. T. **kazı**) (EDPC: 681), **koza** 'kuzu' (< Esk. T. ve Çağ. **kuzı**) (EDPC: 681), **sağra** 'sağrı' (< Esk. T. ve Çağ. **sağrı**) (EDPC: 815), **yèza** 'köy' (< Esk. T. ve Çağ. **yazı**: 'düzlük, ova') (EDPC: 984), **yığa** 'yığı, ağıt' (< Esk. T. **yığı**), **yılıka** 'yılık, at sürüsü' (< Esk. T. **yılık**) (EDPC: 925).

3.1.2.5.1.2. **i** > **e**: **alte** 'altı sayısı' (< Esk. T. **altı**) (EDPC: 130), **tamçe** 'damla' (Özb. **tâmcı**).

3.1.2.5.1.3. **i** > **e**: **böre** 'kurt' (< Esk. T. ve Çağ. **böri**) (EDPC: 356), **kebi** 'gibi' (< Çağ. **kibi** < Esk. T. **ki**: **b**) (EDPC: 686), **keme** 'gemi' (= Çağ. **keme** < Esk. T. **kemi**) (EDPC: 721), **kirpe** 'kirpi' (< Esk. T. ve Çağ. **kirpi**) (EDPC: 737), **tere** 'deri' (< Çağ. **teri** < Esk. T. **teri**) (EDPC: 532), **teren** 'derin' (< Çağ. **teren** < Esk. T. **teren**) (EDPC: 551), **tepke** 'tekme' (Özb. **tepki**), **türke** 'dürtme' (Özb. **türki**), **yette** 'yedi' (< Esk. T. ve Çağ. **yetti**) (EDPC: 886), **yigirme** 'yirmi' (< Çağ. **yegirme** < Esk. T. **yegirmi**) (EDPC: 915).

3.1.2.5.2. Dar-yuvarlak ünlülerin düz-geniş ünlüye genişlemesi:

3.1.2.5.2.1. **u** > **a**: **kuta** 'kutu' (< Esk. T. **kutu** 'bir sınıf veya bir grup insan') (EDPC: 596), **oğa** (yne: **agu**) 'ağı, zehir', (< Esk. T. ve Çağ. **agu**) (EDPC: 78), **orda** 'saray' (< Esk. T. **ordu**) (EDPC: 203), **şota** 'merdiven' (< Esk. T. **şatu**) (EDPC: 867), **toğra** 'doğru' (< Çağ. **toğrı** < Esk. T. **toğrû**) (EDPC: 473), **tola** 'dolu' (< Esk. T. **tolu**) (EDPC: 491), **yarpa** 'kamış toplamak için kullanılan bir alet' (< Esk. T. ve Çağ. **yargu**) (EDPC: 963), **yarta** 'yarım parça' (< Esk. T. **yartu**) (EDPC: 959).

3.1.2.5.2.2. **ü** > **e**: **çüşen-** 'anlamak', **kötürem** 'kötürüm' (Özb. **kötürüm**), **tülke** 'tilki' (< Çağ. **tülkü** < Esk. T. **tilkü**) (EDPC: 498), **ülge** ' işaret, örnek' (< Esk. T. **ülgü**) (EDPC: 142), **üzenge** 'üzengi' (< Esk. T. **üzengü** (veya **üzengü**)?) ve Çağ. **üzengü**) (EDPC: 289).

3.1.2.5.3. Dar-yuvarlak ünlülerin yuvarlak-geniş ünlüye genişlemesi: 1. **u** > **o**: **kondak** 'kundak' (Özb. **kundak**), **koral** 'silah' (Özb. **kurål**), **korsak** 'kursak' (< Çağ. **kursak** < Esk. T. **kursak** / **kuruğsak**) (EDPC: 663), **korşa-** 'kuşatmak' (< Esk. T. ve Çağ. **kurşa-**) (EDPC: 665). 2. **ü** > **ö**: **töge** 'deve' (< Esk. T. **tüge**) (EDPC: 478).

3.1.2.6. Ünlü Darlaşması

Ünlü darlaşması, geniş ünlünün dar ünlüye değişmesidir. Y. Uyg.da bütün aslı kelimelerin ünlüleri, bazı ekleri aldıklarında, az sayıda istisnası olmakla birlikte, darlaşır.

Ünlü darlaşması çoğunlukla gerileyici ünlü benzesmesi yoluyla olur ve kelime tabanındaki ünlüye kadar tesir eder. Bu hadise Y. Uyg.caya has tipik bir ses hadisesidir.

Y. Uyg.daki darlaşma hadisesini geçici ve sürekli darlaşma şeklinde iki açıdan ele almak gereklidir:

3.1.2.6.1. Geçici darlaşma: Üzerine herhangi bir yapım ya da çekim eki gelen kelime kök ve gövdesindeki ünlünün bazen darlaşması hadisesidir: 1. İsimlerde: **baş** ‘baş’ > **bə+ş+im** ‘başım’, **sen** ‘sen’, **sən+in** ‘senin’ (fakat: **sen+de** ‘sende’). 2. Fiillerde: **aç-** ‘açmak’ > **éç-ip** ‘açıp’ (fakat: **aç-ti** ‘açıtı’), **kel-** ‘gelmek’ > **kəl-eçek** ‘gelecek’ (fakat: **kel-meydu** ‘gelmeyecek’) gibi.

Geçici darlaşma, eklerdeki ünlü seslerde de tesirli olur: **bala** > **bali+lir+i** (<**bala+lar+i**) ‘(onun) çocukları’.

Çalışmadaki ses değişimelerini Yeni Uygur Türkçesi kelime hazinesinde meydana gelen ses değişimelerini ses tarihi bakımından tespit etmekle sınırladığımızdan geçici darlaşma hadisesine ayrıntılı olarak girmeyeceğiz.

3.1.2.6.2. Sürekli darlaşma: Y. Uyg. kelime hazinesinde ses tarihi bakımından meydana gelmiş olan darlaşma hadisesi sürekli darlaşma hadisesidir. Sürekli darlaşma hadisesinde Y. Uyg.ya has iç ses hadiselerinin tesiri dolayısıyla herhangi bir ses değişikliği görülmez. Sürekli darlaşma hadisesi şu biçimlerde olur:

3.1.2.6.2.1. a > é: bəlik ‘balık’ (< Esk. T. **balık** > Çağ. **balığ**) (EDPC: 335), **çekir** ‘çakır’ (< Esk. T. ve Çağ. **cakır**) (EDPC: 665), **éce** ‘abla’ (< Esk. T. **eße**) (EDPC: 20), **éçi** ‘çürümek’ (< Esk. T. **açı**: - / **?acı**: - ‘acımak’ > Çağ. **açı-**) (EDPC: 20), **éçitkü** ‘maya’, **édir** ‘yamaç’, **égił** ‘ağlı’ (< Esk. T. ve Çağ. **ağıł**) (EDPC: 83), **éğir** ‘ağır’ (< Esk. T. ve Çağ. **ağır**) (EDPC: 88), **énik** ‘açık’, **énjiz** ‘anız’ (< Esk. T. ve Çağ. **anjız**) (EDPC: 83), **ért-** ‘firça, kağıt vb. şeylerle sürtüp silerek temizlemek’ (< Esk. T. ve Çağ. **arit-** ‘temizlemek’) (EDPC: 207), **étilz** ‘tarla’ (< Esk. T. **atız** ‘küçük tarla’) (EDPC: 73), **éyik** ‘ayı’ (< Çağ. **ayığ** / **ayık** < Esk. T. **adığ**) (EDPC: 45), **éyt-** ‘söylemek’ (< Esk. T. **ayıt-**) (EDPC: 268), **kélin** ‘kalın’ (< Esk. T. ve Çağ. **kalın**) (EDPC: 622), **kéni** ‘hani, nerede’ (< Esk. T. **ka**: **ñgu**: > Çağ. **kayu** / **kay**) (EDPC: 632), **kérin** ‘karın’ (< Esk. T. ve Çağ. **karın**) (EDPC: 661), **kérindəş** ‘kardeş’ (< Çağ. **karındaş** / **kardaş** < Esk. T. **karındas**) (EDPC: 662), **kéyin** ‘kayın ağacı’ (< Esk. T. **kadın**) (EDPC: 602), **kéyiş** ‘kayış’ (< Çağ. **kayış** < Esk. T. **kağış**) (EDPC: 607), **ségin-** ‘özlemek’ (< Esk. T. **sağın-** ‘düşünmek’) (EDPC: 813), **ségiz** ‘sakız’ (< Esk. T. **sağız/sakız** > Çağ. **sakkız**) (EDPC: 817), **ségitzgan** ‘saksagan’ (< Esk. T. **sağızga:n** > Çağ. **sakızgan**) (EDPC: 818), **séri** ‘... e doğru’ (< Esk. T. ve Çağ. **sarı**) (EDPC: 844), **sérik** ‘sarı’ (< Çağ. **sarığ/ sarık** < Esk. T. **sarığ**) (EDPC: 848), **yélin-** ‘rica etmek, yalvarmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **yalın-**) (EDPC: 931), **yéssi** ‘yassi’ (< Esk. T. **yası:**) (EDPC: 973) vb.

3.1.2.6.2.2. a > i: ciòğır ‘icecek; şarap’ (< Çağ. **çağır** / **çakır** ‘şarap’ < Esk. T. **çagır** ‘mayalanmamış üzüm suyu; şarap’) (EDPC: 409).

3.1.2.6.2.3. e > é: bəzi- ‘süslemek’ (= Çağ. **bəze-** < Esk. T. **beze-**) (EDPC: 390), **éger** ‘eyer’ (= Çağ. **éger** < Esk. T. **eder**) (EDPC: 63), **esen** ‘esen’ (< Çağ. **esen** / **ésen** < Esk. T. **esen**) (EDPC: 248), **ések** ‘eşek’, (= Çağ. **ések** < Esk. T. **eskek**) (EDPC: 260), **étek** ‘etek’ (= Çağ. **étek** < Esk. T. **etek**) (EDPC: 50), **ézik** ‘azı dişi’ (< Esk. T. **azığ** > Çağ. **azu**) (EDPC: 283), **kékir-** ‘geğirmek’ (< Esk. T. **kekir-** > Çağ. **gégir-**) (EDPC: 712), **kélin** ‘gelin’ (= Çağ. **kélin** < Esk. T. **kelin**) (EDPC: 719), **kéme** ‘gemi’ (= Çağ. **kéme** < **kemi**) (EDPC: 721), **képek** ‘kepek’ (< Esk. T. **kepek**) (EDPC: 688), **kérek** ‘gerek’ (= Çağ. **kérek** < Esk. T. **kereğek**) (EDPC: 742), **kések** ‘tuğla’ (< Çağ. **kések** < **keseğ**) (EDPC: 749), **kévez** ‘pamuk tohumu’ (< Esk. T. **kebe: z**) (EDPC: 692), **téke** ‘teke’ (< Esk. T. **teke:** > Çağ. **tekke**) (EDPC: 477).

3.1.2.6.2.4. e > i: içkiri ‘içeri’ (< Esk. T. **içgerü:**) (EDPC: 25), **ilgiri** ‘once, eskiden’ (< Çağ. **ilgeri** < Esk. T. **ilgerü**) (EDPC: 144), **ışık** ‘kapı’ (< Esk. T. **ışük**) (EDPC: 260), **ışit-**

'ışitmek' (< Çağ. **esit-** < Esk. T. **esid-**) (EDPC: 257), **kérige** 'ağaçtan ağı şeklinde yapılan, açılıp kapanan keçe çadır damı' (< Esk. T. **kere:kü:**) (EDPC: 744), **tiyin** 'sincap' (< Çağ. **teyin** < Esk. T. **teyin** /?teyin?) (EDPC: 569).

3.1.2.6.2.5. **o** > **u** (seyrek): **tuprak** (< Çağ. **topraq** / **toprak**, **tofraq** / **tofrak** < Esk. T. **topra:** **k**) (EDPC: 443) 'toplak'.

3.1.2.6.2.6. **ö** > **ü** (seyrek): **ügüt** 'ögüt' (< Esk. T. ve Çağ. **ögüt**) (EDPC: 103).

3.1.2.7. Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmesine daha çok iç seste rastlanır (seyrek): **menj** 'yüzün göz ile yanak arasındaki kısmı' (< Esk. T. **benjiz** 'beniz' > Çağ. **bénjiz**) (EDPC: 352), **orni**-(<**orun+a-**) 'yerleşmek', **oyni**-(<**oyun+a-**) 'oynamak'.

3.1.2.8. Ünlü Türemesi

Ünlü türemesine daha çok iç ve son seste rastlanır:

3.1.2.8.1. **i** türemesi: **alikan** (Özb. **âlkân**) 'el içi, aya', **kırık** 'kirk sayısı' (< Esk. T. ve Çağ. **kırk**) (EDPC: 651), **sılık**- 'silkmek' (< Esk. T. ve Çağ. **silk**) (EDPC: 826), **sori**- 'sormak' (< Esk. T. ve Çağ. **sor**) (EDPC: 843), **sori**- 'emmek' (< Esk. T. ve Çağ. **sor**) (EDPC: 843), **yancı**- 'saplamak' (< Esk. T. ve Çağ. **yanç**) (EDPC: 944), **yoliçi** 'yolcu' (< Esk. T. ve Çağ. **yolçı**) (EDPC: 921).

3.1.2.8.2. **ö** türemesi: **örü**- 'örmek' (< Esk. T. ve Çağ. **ör**) (EDPC: 195).

3.1.2.8.3. **u** türemesi: **yonu**- 'yontmak' (< Esk. T. ve Çağ. **yon**) (EDPC: 942).

3.2. Ünsüzler

3.2.1. Ünlü-Ünsüz Uyumu

Ünlü-ünsüz uyumu kalın sıradan ünsüzlerin kalın sıradan ünsüzlerin ince sıradan ünlülerle birlikte gelmesidir. Uygur Türkçesinin aslı ve alıntı²³ kelimelerinde bu uyum yer yer bozulmuştur: Ünlü-ünsüz uyumunun bozulduğu aslı kelimelere sunlar örnek gösterilebilir: **aka** 'ağabey' (< Esk. T. **eke** 'abla' ve Çağ. **eke** 'ağabey') (EDPC: 100), **kap** 'hayvanların ağzına takılan ağı (yne: **kap** 'torba') (< Esk. T. ve Çağ. **cab**) (EDPC: 578), **kakkuk** 'bir tür kuş' (< Esk. T. **kekük**) (EDPC: 710), **kayı**- 'azarlamak', **uka** 'küçük erkek kardeş'; **keyer** (< **kaysı+yer**) 'neresi'.

3.2.2. Ünsüz Uyumu

Ünsüz uyumu, tonsuz ünsüzlerle biten kök ve gövdelere, tonsuz ünsüzlerle başlayan eklerin, tonlu ünsüzlerden sonra ise tonlu ünsüzle başlayan eklerin gelmesi hadisesidir. Yeni Uygur Türkçesinde bu uyum büyük ölçüde korunduğu halde bazı eklerde ön seste uyuma aykırı biçimlere de rastlanır: **çoğka** 'kora', **yığkan** 'toplayan', **tuğkan** 'akraba' vb.

²³ Alıntı kelimelerdeki ünlü-ünsüz uyumu bozukluklarına sunlar örnek gösterilebilir: **gerk** 'gark' < Ar. **garb** (TS: 524), **gelvir** 'kalbur' < Ar. **gibrâl** (TS: 764), **gem** 'gam' < Ar. **gamm** (TS: 522); **het** 'hat; mektup' < Ar. **hatt** (TS: 617), **herite** 'harita' < Ar. **harîta** < Yun. (TS: 612), **hencer** 'hancer' < Far. **hancer** (TS: 606), **katta** 'büyük' < **keç** (< Sogd. **k'dy** 'çok, aşırı') (EDPC: 700), **karat** 'kirat' < Ar. **krat** < Yun. **keration** (TS 853), **kazzap** 'kezzap' < Ar. **kezzâb** (TS 847), **kalla** 'kelle' < Far. **kelle** (TS: 832); **kebre** 'kabir' < Ar. **kabr** (TS: 751), **kest** 'kasıt' < Ar. **kasd** (TS: 808).

3.2.3. Ünsüz Değişmeleri

3.2.3.1. Damak Ünsüzlerinde Görülen Ses Değişmeleri

3.2.3.1.1. Artdamaksılaşma:

3.2.3.1.1.1. **ŋ > ġ**: Bazen geniz sesi **ŋ**'nin ardamak sesi **ġ**'ye değiştiği görülür: **yalǵuz** 'yanlız' (= Çağ. **yalǵuz** < Esk. T. **yalju**: s) (EDPC: 931).

3.2.3.1.2. Dişsileşme:

3.2.3.1.2.1. **ŋ > n**: Bazen geniz sesi **ŋ**'nin asıl dış sesi **n**'ye değiştiği görülür: **keyin** (< Esk. T. **kadın** 'kayın ağacı') (EDPC: 602) **otun** 'odun' (= Çağ. **otun** < Esk. T. **otŋ**) (EDPC: 60) **téren** 'derin' (< Esk. T. **teriŋ** > Çağ. **teriŋ**) (EDPC: 551), **tiyin** 'sincap' (< Çağ. **téyin** < Esk. T. **teyin** (?**téyin**)) (EDPC: 569).

3.2.3.1.2.2. **y > c**: Bazen öndamak sesi **y**'nin dış eti sesi **c**'ye değiştiği görülür: **cigde** 'iğde' (< Esk. T. **yigde**) (EDPC: 911), **cien** 'yeğen' (< Çağ. **yegen** < Esk. T. **yegen**) (EDPC: 913).

3.2.3.1.3. Dudaksılaşma:

3.2.3.1.3.1. **g > m**: **yimir-** 'yoğurmak' (< Esk. T. ve Çağ. **yuğur-**) (EDPC: 906).

3.2.3.1.3.2. **g > v**: **sov-** 'sogumak' (< Esk. T. **soğı-**) (EDPC: 806), **yav** 'düşman' (< Esk. T. ve Çağ. **yagi**).

3.2.3.1.3.3. **-ağú / -egü > -av**: **-ağú** / **-egü** topluluk sayı sıfatı yapım eki Çağatay Türkçesinde **-av** / **-ev**²⁴, Özbek Türkçesinde **-av** (**Şəbdurahmanov**, 1980: 281) ve Yeni Uygur Türkçesinde **-av**'a değişmiştir. Bu ek Çağatay ve Özbek Türkçelerinde sık kullanılırken, Uygur Türkçesinde sadece **birav** 'bir kişi, birisi' (< Çağ. **birew** < Esk. T. **biregú**) (EDPC: 364) örneğinde rastlanmıştır.

3.2.3.1.3.4. **ŋ > m**: **komur-** 'bir şeyi gömülüdüğü ya da yerleştirildiği bir yerden çekip çıkarmak' (< Esk. T. **korjur-** 'kökünden sökmek' > Çağ. **korjar-**) (EDPC: 640).

3.2.3.1.3.5. **y > v**: **uva** 'yuva' (< Esk. T. **uya**) (EDPC: 267).

3.2.3.1.4. Genizsileşme:

3.2.3.1.4.1. **g > y**: **yigne** 'igne' (< Esk. T. ve Çağ. **igne**) (EDPC: 110).

3.2.3.1.5. Gırtlaksılaşma:

3.2.3.1.5.1. **y > h**: **hid** 'koku' (< Esk. T. **yı:d** > Çağ. **is**) (EDPC: 883).

3.2.3.1.6. Süreklikleşme:

3.2.3.1.6.1. **g > y**: **cien** 'yeğen' (< Esk. T. **yegen** > Çağ. **yegen**) (EDPC: 913).

3.2.3.1.6.2. **g > y**: **siyır** 'sigır' (< Esk. T. ve Çağ. **sigır**) (EDPC: 814).

3.2.3.1.6.3. **k > h**: **ahşam** (<**ak+şam**) 'akşam', **téhi** 'daha, henüz' (< Esk. T. **taki:** > Çağ. **taki** / **dağı**) (EDPC: 466), **tohu** 'tavuk' (< Esk. T. **taki:** **ğu:** > Çağ. **tağuk** / **tawuğ** / **tawuk**) (EDPC: 468) vb.

3.2.3.1.6.4. **-ağú / -egü > -y**: a) **Basit kelimelerde**: **biley** 'bileği' (< Çağ. **bilew** < Esk. T. **bile:gü**) (EDPC: 341), **küyö** 'güvey' (< Çağ. **küyew** < Esk. T. **küde:gü**) (EDPC: 703), **mozay** 'buzağı' (< Çağ. **buzağu** / **buzağ** < Esk. T. **buza:ğu**) (EDPC: 391). b) **Birleşik birleşik kelimelerde**: **bireylen** (<**bir+egü+birlen**) 'bir kişi', **ikkiylen** (<**ikki+egü+birlen**) 'iki kişi',

²⁴ Eckmann, **birev**, **ikev**, **üçev** örneklerini verir. (Eckmann, 1988: 80).

üçeylen (< üç+egü²⁵+birlen) ‘üç kişi’, alteylen (< alte+egü+birlen) ‘altı kişi’, tokkuzeylen (< tokkuz+ağu+birlen) ‘dokuz kişi’, kançeylen (< kança+ağu+birlen) ‘birçok kişi’.

3.2.3.1.7. Tonlulaşma:

3.2.3.1.7.1. **k > g: gèzek** ‘sıra’ (< Çağ. kezek < Esk. T. kezиг) (EDPC: 759).

3.2.3.1.7.2. **k > g: geric** ‘karış’ (< Esk. T. karış) (EDPC: 663), **guva** ‘parlak olmayan, soluk’ (< Esk. T. kuba: ‘solgun sarı, gri renk’) (EDPC: 581).

3.2.3.1.8. Tonsuzlaşma:

3.2.3.1.8.1. **g > h: ahtur-** ‘aramak’ (< Çağ. ahtar- ‘aramak’ < Esk. T. aghtar- / alhtar- ‘dönmek’) (EDPC: 81)

3.2.3.2. Dış Ünsüzlerinde Görülen Ses Değişmeleri

3.2.3.2.1. Asıl dış ünsüzünün dış eti ünsüzüne değişmesi:

3.2.3.2.1.1. **t > ç: çış** ‘diş’ (< Çağ. tiş < Esk. T. ti:ş) (EDPC: 557), **çisi** ‘dişi’ (< Esk. T. ve Çağ. tişı) (EDPC: 561), **çüş** ‘rüya; ögle vakti’ (< Esk. T. ve Çağ. tüş) (EDPC: 559), **çüş-** ‘inmek, binmek’ (< Esk. T. ve Çağ. tüş-) (EDPC: 560), **çüşen-** ‘anlamak’.

3.2.3.2.1.2. **s > ş: şülüük** ‘süslük’ (< Esk. T. ve Çağ. sülüük) (EDPC: 827), **şori-** ‘emmek’ (< Esk. T. ve Çağ. sor-) (EDPC: 843).

3.2.3.2.2. Damakslaşma:

3.2.3.2.2.1. **đ > h: uhli-** ‘uyumak’ (< Esk. T. uği- > Çağ. uyu-) (EDPC: 43), **uhlat-** ‘uyutmak’ (< Esk. T. uğit- > Çağ. uyut-) (EDPC: 45).

3.2.3.2.2.2. **đ > y: koy-** ‘koymak’ (= Çağ. koy- < Esk. T. kođ-) (EDPC: 596), **kuy-** ‘(sıvı) koymak, dökmek’ (< Çağ. koy- < Esk. T. kuđ-), **uyku** ‘uyku’ (< Esk. T. uđik) (EDPC: 47), **kayğu** ‘kaygı’ (= Çağ. kayğu / kayku < Esk. T. kağğu), (EDPC: 598), **yayak** ‘yayan’ (= Çağ. yayak < Esk. T. yada: ă) (EDPC: 887)

3.2.3.2.2.3. **s > y: yes-** ‘çözmek’ (< Çağ. yěş-< Esk. T. ses-) (EDPC: 857).

3.2.3.2.3. Süreklişme:

3.2.3.2.3.1. **ç > s: siz-** ‘çizmek’ (< Çağ. siz-< Esk. T. çiz-) (EDPC: 432).

3.2.3.2.3.2. **ç > ş: şeğil** ‘çakıl’ (< Esk. T. çigil) (EDPC: 407), **söpük** ‘meyve kabuğu’ (< Esk. T. çöbik) (EDPC: 396), **çoşka** ‘domuz’, (< Çağ. cocğa ‘sütten kesilmemiş domuz’, Esk. T. çوچوك ‘sütten kesilmemiş domuz’) (EDPC: 400).

3.2.3.2.4. Süreksizleşme:

3.2.3.2.4.1. **đ > d: kuduğuk** ‘kuyu’ (< Esk. T. kuğuk > Çağ. koyı / kuyı) (EDPC: 598).

3.2.3.2.4.2. **s > ç: caç-** ‘saç’ (< Esk. T. ve Çağ. saç) (EDPC: 794), **çaç-** ‘saçmak’ (< Esk. T. ve Çağ. saç-) (EDPC: 794), **çaşkan** ‘sıçan’ (< Esk. T. ve Çağ. sıçğan) (EDPC: 796) , **çığ-** ‘sıçmak’ (< Esk. T. sıç-) (EDPC: 795).

²⁵ Esk. T. : üçe:gü: (EDPC: 25).

3.2.3.2.4.3. **ş > ç: gériç** ‘karış’ (< Esk. T. **kariş**) (EDPC: 663).

3.2.3.2.5. Tonlulaşma:

3.2.3.2.5.1. **ç > c: kancuk** ‘kancık’ (< Esk. T. ve Çağ. **kancık**) (EDPC: 634), **sancığ** ‘sancı’ (< Esk. T. ve Çağ. **sancığ**) (EDPC: 835).

3.2.3.2.5.2. **t > d: daş** ‘dağ ve ariklerde suyun toplandığı ve kurumadığı derin çukur’ (< Esk. T. **toş** ‘havuz’) (EDPC: 557), **dat** ‘pas’ (< Esk. T. **tat**) (EDPC: 449), **dovşak** ‘taşak’ (< Esk. T. **taşak**) (EDPC: 562).

3.2.3.3. Dudak Ünsüzlerinde Görülen Ses Değişmeleri

3.2.3.3.1. Damaksılaşma:

3.2.3.3.1.1. **b > y: ciykan** ‘çiban’ (< Esk. T. **çiban** / **çibika**: **n**) (EDPC: 397), **öy** ‘ev’ (< Çağ. **üy** < Esk. T. **ew**²⁶) (EDPC: 3; ETG.: 265), **söyüñ-** ‘sevinmek’ (< Çağ. **séwin-** < Esk. T. **sevin-** < **sebin**²⁷-) (EDPC: 790; ETG.: 293).

3.2.3.3.2. Genizsileşme:

3.2.3.3.2.1. **b > m**: Ön seste olur: **məñ** ‘vücuttaki leke, ben’ (< Esk. T. **ben** > Çağ. **məñ**), **min-** ‘binmek’ (= Çağ. **min-** < Esk. T. **bin-**) (EDPC: 348), **miñ** ‘bin sayısı’ (= Çağ. **miñ** < Esk. T. **biñ**) (EDPC: 346), **miyık** ‘ağzın köşesi, kenarı’ (< Esk. T. **bıdık** ‘büyük’ > Çağ. **bıg/miğ**) (EDPC: 301), **monçañ** ‘boncuk’ (< Esk. T. **bonçuk**) (EDPC: 349), **muñ** ‘sıkıntı’ (< Esk. T. **buñ**) (EDPC: 347), **muz** ‘buz’ (< Esk. T. ve Çağ. **buz**) (EDPC: 389), **mozay** ‘buzağı’ (< Çağ. **buzağı** / **buzağ** < Esk. T. **buza**: **ğu**) (EDPC: 391).

3.2.3.3.2.2. **v > ı: miyanlı-** (yine: **miyavlı-**) ‘miyavlamak’ (< Esk. T. **muya**: **w-**) (EDPC: 772).

3.2.3.3.3. Süreklileşme:

3.2.3.3.3.1. **b > v**: 1. Basit kelimelerde: **civin** ‘sivrisinek’ (< Esk. T. **çibun**) (EDPC: 397), **çivik** ‘çubuk’ (< Esk. T. **çibik** > Çağ. **çubuğ** / **çubuk**) (EDPC: 395), **ğuva** ‘parlak olmayan, soluk’ (< Esk. T. **kuba** ‘solgun sarı, gri renk’) (EDPC: 581), **kévez** ‘pamuk tohumu’ (< Esk. T. **kebe**: **z**) (EDPC: 692), **ov** ‘av’ (< Esk. T. ve Çağ. **av** < Esk. T. **ab**) (EDPC: 3; ETG.: 262), **tüv** (yine: **tüp**) ‘dip’ (< Esk. T. **tü**: **b** > Çağ. **tüp**) (EDPC: 434), **yalvur-** ‘yalvarmak’ (< Esk. T. **yalvar-** < **yalbar** = Çağ. **yalbar**) (EDPC: 920), **yavuz** ‘kötü’ (= Çağ. **yawuz** < Esk. T. **yavız** < **yabız**) (EDPC: 881; ETG.: 309). 2. **Birleşik kelimelerde** (sık): Tamalanın durumundaki ön sesi b olan bazı kelimelerde sadece birleşme sırasında meydana gelen **b > v** değişmesi görülür: **başvağ** (<**baş+bağ**) ‘hayvanların başına bağlanan ırgan’, **belvağ** (<**bel+bağ**: **orman belvēği**) ‘bel bağı, kuşak’, **kirpivaş** (<**kirpe+baş**) ‘bir tür bitki’, **miñvēgi** (<**miñ+beg+ı**) ‘bir unvan’, **üstvaş** (<**üst+baş**) ‘üst baş, giysi’, **tugvēgi** (<**tug+beg+ı**) ‘bir unvan’, **karivasti** (**kıl-**) (<**kara+bas+ti kıl-**) ‘birini gafil avlamak’ vb.

3.2.3.3.4. Tonlulaşma:

3.2.3.3.4.1. **p > v: kövrük** ‘köprü’ (< Esk. T. **köprüg** > Çağ. **köprük**) (EDPC: 690).

²⁶ Clauson **ew** > **üw** > **üwi** > **üy**, **öy** (EDPC: 3) şekillerini, Gabain **äw**, **äb**, **ëw** (Gabain, 1988: 265) şekillerini verir.

²⁷ Gabain **säwin-**, **säbin** (ETG.: 293) şekillerini verir.

3.2.3.3.5. Tonsuzlaşma:

3.2.3.3.5.1. **b > p**: Ön, iç ve son seste olur (sık): **cöp** ‘ot’ (= Çağ. **cöp** < Esk. T. **cö:b**) (EDPC: 394), **palçık** ‘balçık’ (< Çağ. **palçığ** < Esk. T. **balçık**) (EDPC: 333), **palta** ‘balta’ (< Esk. T. ve Çağ. **balta**) (EDPC: 333), **pat-** ‘batmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **bat-**) (EDPC 298:), **patman** ‘batman, bir ölçü birimi’ (< Esk. T. ve Çağ. **batman**) (EDPC 305:), **piç-** ‘biçmek’ (< Çağ. **biç-** < Esk. T. **biç-** / **biç-**) (EDPC: 293), **pit** ‘bit’(< Esk. T. **bit**) (EDPC: 296), **purak** ‘koku’ (< Esk. T. **buriğ** ‘pis kokan şey’) (EDPC: 360), **put** ‘ayak, but’ (< Esk. T. ve Çağ. **but**) (EDPC: 297), **putak** ‘budak’ (< Esk. T. **butik** > Çağ. **budağ/budak**) (EDPC: 302), **pür-** ‘katlamak’ (< Esk. T. **bür-** > Çağ. **bur-**) (EDPC: 355) , **püt-** ‘bitmek’(< Esk. T. ve Çağ. **büt-**) (EDPC: 297), **pütün** ‘bütin’ (< Esk. T. ve Çağ. **bütün**) (EDPC: 306), **kapar-** ‘kabarmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **karab-**) (EDPC: 585), **sapan** ‘saban’ (< Esk. T. **saban**) (EDPC: 397) , **şöpük** ‘meyve kabuğu’ (< Esk. T. **çöbik**) (EDPC: 396) , **tüp** (yine: **tüv**) ‘dip’ (= Çağ. **tüp** < Esk. T. **tü:b**) (EDPC: 434).

3.2.3.4. Ünsüz İkizleşmesi

İç seste, iki ünlü arasında, tonsuz ünsüzler **ç**, **k**, **k̄**, **t**, **ş**, dış eti **l**, tonlu **s** bazen ikizleşir:

3.2.3.4.1. **ç** ünsüzü: **neççe** ‘ne kadar’ (fakat: **ne: ce** ‘nereye kadar, nasıl’) (< Esk. T. **ne: ce:** > Çağ. **nèše/nece**) (EDPC: 775), **neççeylen** ‘(kim bilir) kaç kişi’, **neççilep** ‘(kim bilir) ne kadar, birçok’, **neççilik** ‘sayısı, miktarı, ağırlığı vb. açılarından (kim bilir) ne kadar’.

3.2.3.4.2. **k** ünsüzü: **ikki** ‘iki’, **sekkiz** ‘sekiz’.

3.2.3.4.3. **k̄** ünsüzü: **tokkuz** ‘dokuz’.

3.2.3.4.4. **t** ünsüzü: **ottura** ‘orta’ (= Çağ. **orta** < Esk. T. **orta / otra / ortu / orto**) (CEK: 272; ETG.: 288), **kattık** ‘kati, sert’ (< Çağ. **katığ/katık** < Esk. T. **katığ**) (EDPC: 597).

3.2.3.4.5. **ş** ünsüzü: **ışşek** ‘2,5 kilograma eşit ağırlık ölçü birimi’, **ışşı-** ‘pişik hastalığı olmak’, **ışşık** ‘pişik hastalığı’, **uşşak** ‘ufak’, **uşşuk** ‘kavgacı’, **üşşü-** ‘üşümek’, **üşşük** ‘kich başında gelen bir tür soğuk hava akımı; üşümé’.

3.2.3.4.6. **ı** ünsüzü: **illi-** ‘ılımak’ (< Esk. T. **yılı-**) (EDPC: 919), **illik** ‘ılık’.

3.2.3.4.7. **s** ünsüzü: **issi-** ‘ısınmak’, **issık** ‘sıcak’, **issitma** ‘hastalık dolayısıyla bedende ateş basması’, **issitku** ‘gönlü ısıtan şeyler’, **issitküç** ‘harareti yükseltmek için kullanılan aletlerin genel ismi’, **yessi** ‘yassı’(< Esk. T. **yası:**) (EDPC: 973).

Ünsüz ikizleşmesi hadisesi ünlü-ünsüz görüşmesi sonucu ortaya çıkmış olmalıdır: **ussi-** ‘susamak’ (yine: **susira-** ‘aşırı susamak’), **ussat-** ‘susatmak’ (yine: **susirat-** ‘aşırı susatmak’), **ussaş-** ‘birlikte susamak’ (yine: **susiraş-** ‘birlikte aşırı susamak’), **ussuluk** ‘susuzluğu giderici içecek’, **ussuz** ‘susuz, sulanmamış’ (yine: **susiz** ‘susuz’), **ussuzluk** ‘susuzluk’ (yine: **susizlik** ‘susuzluk’).

Bu örneklerin dışında **-ide** (< **-i** iyelik 3. tekil şahıs eki + **de** bulunma hali eki) zarf yapım ekinin ünsüzle biten kelimele gereğinde son sesi ikizleşirdiği görülür: **çığgide** (**kılmak**) ‘ürkme veya korku dolayısıyla silkinmek’, **lasside** (**oturup kalmak**) ‘fos (diye oturup kalmak)’, **vallide** (**yanmak**) ‘çatır çutur (yanmak)’, **dikkide** (**turmak**) ‘hızla (kalkmak)’ vb.

3.2.3.5. Ünsüz Düşmesi

3.2.3.5.1. **b** düşmesi: **ile** ‘ile’ (< Esk. T. **birle:**) (EDPC: 364) , **su** ‘su’ (< Çağ. **suw** < Esk. T. **suw / sub**) (EDPC: 783).

3.2.3.5.2. **ğ / g** düşmesi: **kazan-** ‘kazanmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **kazğan-**) (EDPC: 683), **börek** ‘böbrek’ (< Esk. T. **bögrek** > Çağ. **bügrek**) (EDPC: 328).

3.2.3.5.3. 1 düşmesi (seyrek): **çapak** ‘çapak’ (< Esk. T. **çelpek** > Çağ. **çlpik**) (EDPC: 418).

3.2.3.5.4. r düşmesi: **bek** ‘sıkı, sağlam, müstahkem’ (< Esk. T. **berk** > Çağ. **bérk**) (EDPC: 361), **békit**- ‘sağlamlaştırmak’ (< Esk. T. **berkit-** > Çağ. **bérkit-**) (EDPC 363), **ete** ‘yarın’ (< Esk. T. ve Çağ. **erte**: ‘sabah’) (EDPC: 202), **egeş**²⁸ ‘birinin ardından gitmek’, **kağa** ‘karga’ (< Esk. T. ve Çağ. **karğa**) (EDPC: 653), **koğuşun** ‘kurşun’ (< Çağ. **korğasun** < Esk. T. **koruğjı:n**) (EDPC: 656), **kutul-** ‘kurtulmak’ (< Esk. T. **kurtul-**) (EDPC: 650), **samsak** ‘sarimsak’ (< Esk. T. **tarumsak**) (EDPC: 853), **sili** (< **siz+ler**) ‘siz’, **tügmen** ‘değirmen’, **tes** ‘güç, müşkül’ (< Esk. T. **ters**) (ETG.: 299), **töt** ‘dört sayısı’ (< Esk. T. ve Çağ. **tört**) (EDPC: 534), **segek** ‘akıllı, uyanık’ (< Esk. T. ve Çağ. **sergek**) (EDPC: 850), **segünçek** ‘saça takılan bir tür ziynet eşyası’.

3.2.3.5.5. s düşmesi: **üs-** ‘süsmek’ (< Esk. T. **süs-**) (EDPC: 855).

3.2.3.5.6. ş düşmesi: **uvak** ‘ufak’ (yine: **uşşak**) (< Esk. T. **uvşak** > Çağ. **uşag** / **uşak**) (EDPC: 16).

3.2.3.5.7. y düşmesi: **idi-** ‘kötü kokmak’ (< Çağ. **ıt-** < Esk. T. **yıld-**) (EDPC: 886), **illi-** ‘ılımак’ (< Esk. T. **yılı-**) (EDPC: 919), **ipar** ‘hoş kokulu madde’ (= Çağ. **ipar** < Esk. T. **yipar**) (EDPC: 878), **ünce** ‘ince’ (< Çağ. **inçü** < Esk. T. **yinçü**) (EDPC: 944), **inçike** ‘ince’ (= Çağ. **inçike** < Esk. T. **yinçge**) (EDPC: 945).

3.2.3.5.8. z düşmesi: **sili** (< **siz+ler**) ‘siz’

3.2.3.6. Ünsüz Türemesi

3.2.3.6.1. c türemesi: **cır** (< Esk. T. **ır** > Çağ. **yır**) (EDPC: 192) ‘ır, türkü’.

3.2.3.6.2. ġ / g türemesi: **kongurak** ‘kongurak, zil’ (< Esk. T. **konra:** **k**) (EDPC: 640), **müngüz** ‘boynuz’ (< Esk. T. ***büñüz**, **münüz** < Çağ. **bünjüz**) (EDPC: 352).

3.2.3.6.3. h türemesi: **hal** ‘al renk’ (< Esk. T. ve Çağ. **al**) (EDPC: 120), **haptı-** ‘anırmak’ (< Esk. T. **anya:-** / **ınya:-** - ‘feryat etmek, böğürmek’ > Çağ. **ınya:-** / **ınyan-** ‘inlemek’) (EDPC: 189), **har-** ‘yorulmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **ar-**) (EDPC: 193), **hargin** ‘yorgun’, **here** ‘arı’ (< Esk. T. ve Çağ. **arı**) (EDPC: 196), **hol** ‘islak’ (< Esk. T. ve Çağ. **öl**) (EDPC: 124), **hür-** ‘ürümek’ (< Esk. T. ve Çağ. **ür-**) (EDPC: 196).

3.2.3.6.4. ȷ türemesi: **yenge** ‘yenge’ (< Esk. T. **yenge:** > Çağ. **yēnge**) (EDPC: 950).

3.2.3.6.5. v türemesi: **dovşak** ‘taşak’ (< Esk. T. **taşak**) (EDPC: 562).

3.2.3.6.6. y türemesi: **süydük** ‘sidiğ’ (< Esk. T. **sıdük**) (EDPC: 801), **yağacı** ‘ağaç’ (< Çağ. **yiğacı** < Esk. T. **iğacı**) (EDPC: 79), **yıığla-** ‘ağlamak’ (= Çağ. **yıığla-** < Esk. T. **iığla-**) (EDPC: 85), **yıräk** ‘uzak’ (= Çağ. **yıräk** < Esk. T. **ira:k**) (EDPC: 214), **yiğ** ‘ığ’ (< Esk. T. **i: k** > Çağ. **ığ**) (EDPC: 99), **yijne** ‘igne’ (< Esk. T. ve Çağ. **igne**) (EDPC: 110), **yirij** ‘irin’ (< Esk. T. ve Çağ. **irij**) (EDPC: 233), **yırık** ‘iri’ (< Esk. T. ve Çağ. **irig**) (EDPC: 222).

3.2.3.7. Göçüşme

Göçüşme, kelime içindeki iki sesin yer değiştirmesidir. Bazen iki ünsüz, bazen de bir ünlü bir ünsüz yer değiştirebilir. Y. Uyg.daki örnekleri şunlardır:

3.2.3.7.1. Ünsüz göçüşmesi: Örnekleri şunlardır: **çamgur** ‘camur’ (< Esk. T. **çağmur**) (EDPC: 408), **çulgı-** ‘kaplamak, sarmak’ (= Çağ. **çulgı-** < Esk. T. **çugla-**) (EDPC: 407)

²⁸ Çağ. **érgür-** ‘birini bir yere ulaştırmak, alıp götürmek’, E.T **irk-** ‘bir yere toplamak’ (EDPC: 221) Kelime, Esk. T. **ır-** ‘vasıl olmak’ (Gabain, 1988: 275) kelimesinin türevi olmalıdır; krş.: **irtür-** (Gabain, 1988: 275) ‘ulaşmak’.

kоşna 'komşu' (< Esk. T. ve Çağ. **kоnşı**) (EDPC: 640), **yirgen-** 'iğrenmek' (< Esk. T. ve Çağ. **yigren-**) (EDPC: 914), **yirginç** 'iğrenç', **yamgur** 'yağmur' (= Çağ. **yamgur** < Esk. T. **yağmur**) (EDPC: 903).

3.2.3.7.2. *Ünlü-ünsüz göçüşmesi*: Örnekleri şunlardır: **ayrı-** 'ayırmak' (< Çağ. **ayır-** < Esk. T. **adir-**) (EDPC: 66), **buyru-** 'buyurmak' (< Esk. T. ve Çağ. **buyur-**) (EDPC: 387), **kütri-** 'azgınlAŞmak' (< Esk. T. ve Çağ. **kutur-**) (EDPC: 605), **untu-** 'unutmak' (< Çağ. **unut-** < Esk. T. **unit-**) (EDPC: 179).

4. Sonuç

Eckmann, Özbekçe ve Yeni Uygurcanın Çağatay diline en yakın Türk şiveleri olduğunu söyler. (Eckmann, 1996: VII) Bizce, Yeni Uygur Türkçesinin, Özbek Türkçesi ile birlikte Çağatay Türkçesinin devamı olan bir Türk lehçesi olduğunu ifade etmekte de bir sakınca yoktur. Günümüzde, Çağatay Türkçesi ile fonetik ve morfolojik bakımdan aralarında birtakım farklılıkların bulunması bu gerçeği değiştirmez.

Art zamanlı açıdan bakıldığından, Yeni Uygur Türkçesinin söz varlığında göze çarpan bir takım ses özellikleri hakkında şunlar söylenebilir:

4.1. Dikkat çekici bir özellik, mahallî ağızların edebî dile kazandırdığını düşündüğümüz leksik-fonetik biçimlerle Çağatay geleneğinden gelen leksik biçimlerin bazen yan yana varlıklarını sürdürmeleridir. Yeni Uygur edebî dilinin aslı kelimelerinde fonetik bakımdan birbirinden farklı ve ilk örneğine Çağatay Türkçesinde rastlanmayan **avul** ~ **égil** 'ağıl', **oğa** ~ **ağu** 'ağı, zehir', **ussuz** 'susuz, sulanmamış' ~ **susiz** 'susuz', **tüv** ~ **tüp** 'dip' vb. ikili leksik biçimler vardır.

4.2. Eckmann, Çağatay Türkçesinde **g** / **g** ile **k** / **k** seslerinin yakınlığının tam bir karışıklığa yol açtığını söyler ve **katıq/katık** 'katı', **kurug/kuruk** 'kuru', **ulug/uluk** 'ulu'vb. örnekleri verir. (Eckmann, 1996: 28) Bu sesler Yeni Uygur Türkçesinde bazı kelimelerde tonlu, bazı kelimelerde ise tonsuz biçimdirler. Örneğin, Eski Türkçe **g** / **g** Yeni Uygur Türkçesinde bazen aslı biçimini korur: **ulug** (< Esk. T. **ulug**), **erig** 'arı, temiz' (< Esk. T. **arıq** > Çağ. **arıq** / **ark**) (EDPC: 213), bazen ise tonsuzlaşır: **kattik**, (< Esk. T. **katıq**), **kuruk** (< Esk. T. **kuruq**), **ölük** (< Çağ. **ölög/ölük** < Esk. T. **ölög**) (EDPC: 142; ÇEK: 29), **ellik** (< Çağ. **ellig** / **ellik** < Esk. T. **ellig**) (EDPC: 141; ÇEK: 76).

4.3. Eski Türkçe bazı kelimeler, **g** / **g** ile **k** / **k** seslerinin yakınlığı dolayısıyla meydana gelen karışıklık sonucu, Yeni Uygur Türkçesinde hem tonlu hem de tonsuz biçimleri bulunan ve farklı leksik anlamlar kazanmış kelimeler durumuna gelmişlerdir: **yarağ** 'silah' ve **yarak** 'yarar, fayda' (Esk. T. **yarağ** 'fırsat, elverişli' > Çağ. **yarağ** ~ **yarak** 'yararlı; alet') (EDPC: 962) **buğa** 'boğa' ve **buka** 'iğdiş edilmemiş boğa, öküz' (Çağ. **buğa** 'boğa' < Esk. T. **buka** 'boğa').

4.4. Eski Türkçede şekeiten birbirine benzeyen, ancak leksik anlamları farklı olan bazı kelimelerin Yeni Uygur Türkçesinde birbirinden farklı fonetik değişikliklere uğradıkları görülür: Örneğin, **har-** 'yorulmak' (< Esk. T. ve Çağ. **ar-** 'yorulmak, zayıf düşmek') (EDPC: 193), **orug** 'zayıf' (< Esk. T. **aruk** 'yorgun'), **erik** 'arık, kanal' (< Esk. T. **arik** > Çağ. **arıq** / **arik**) (EDPC: 213), **erig** 'arı, temiz' (< Esk. T. **arıq** > Çağ. **arıq** / **ark**) (EDPC: 213) gibi.

4.5. Birden fazla heceli kelimelerin ilk hecelerinin ünlülerinde dudak ünsüzlerinin tesiri ve gerileyici yakın benzeşme yolu ile meydana gelen yuvarlaklaşma hadisesi (bk.: *Ünlü Genişlemesi* maddesi) Çağatay Türkçesindeki yuvarlaklaşma hadisesinin, Yeni Uygur Türkçesinde de sürdürünü gösterir.

4.6. Ünlü genişlemesi hadisesine Yeni Uygur Türkçesinde Çağatay Türkçesine nispeten sık rastlanır. (bk.: *Ünlü Genişlemesi* maddesi) Bu durum, Yeni Uygur Türkçesinin Eski Uygur Türkçesi paralelinde ve Çağatay Türkçesinden bağımsız bir biçimde gelişen bir ses

hadisesi olarak değerlendirilebilir.

4.7. Kelime tabanındaki ünlüye kadar tesir eden geçici ünlü darlaşması hadisesi (bk.: **Ünlü Darlaşması** maddesi) sadece Türkçenin ses tarihi bakımından değil, çağdaş Türk lehçeleri bakımından da Yeni Uygur Türkçesine özgü bir ses hadisesi olup, ayrıca bir inceleme konusudur.

4.8. Hem aslı hem de alıntı kelimelerde ünlü-ünsüz uyumunun bozulduğu durumlara Yeni Uygur Türkçesinde sık rastlanır. (bk.: **Ünlü-Ünsüz Uyumu** maddesi)

KISALTMALAR VE İŞARETLER

a.g.e. : adı geçen eser.

bk.: bakınız.

ÇEK : Çağatayca El Kitabı.

Çağ. : Çağatayca.

EDPC: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

Esk. T. : Eski Türkçesi.

ETG. : Eski Türkçenin Grameri.

HÖET: Hâzirgi özbek ädäy tili.

Özb.: Özbekçe.

ÖTİL: Özbek tilining izâhli lugati.

TS: Türkçe Sözlük

TTŞ: Tarihi Türk Şivelileri.

v.b. : ve benzerleri.

v.d.: ve diğerleri.

Y. Uyg. : Yeni Uygurca.

< : bundan gelir.

> : buna gider.

= : bununla aynıdır.

* : farazi biçim.

KAYNAKLAR

- CAFEROĞLU, Ahmet. (1984). *Türk Dili Tarihi*. Enderun Kitabevi: İstanbul.
- CANPOLAT, Mustafa. "Çağatayca Dili ve Edebiyatı". Türkler Ansiklopedisi. Cilt: 8.
- CLAUSEN, Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press. Ely House: London.
- ECKMANN, János. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. Tercüme: Günay Karaağaç. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412: İstanbul.
- . (1996). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Yayına hazırlayan: Osman Fikri SERTKAYA). TDK Yayınları No. 635: Ankara.
- GABAİN, A.von. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Tercüme: Mehmet Akalın). TDK.: 532: Ankara.

- GOPUR, Vahitcan ve Hüseyin, Escher. (1987). *Uygur klassik edebiyatı təzisləri*. Milletler neşriyatı: Bəyciy.
- KAŞGARLI, Sultan Mahmut. (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri*. Orkun Yayınevi: İstanbul.
- KİYDAROV, A. ve başk. (1963). *Hazırkı zaman uyğur tili, I. Əksim, leksika ve fonetika*. Kazakistan SSR Penler akademiyasının neşriyatı: Almuta.
- KÖPRÜLÜ, Fuat. (1997). İslam Ansiklopedisi “Çağatay Edebiyatı” maddesi, 3. cilt. İ.Ü.E.F.: Eskişehir.
- OSMANOV, Mirsultan. (1990). *Hazırkı zaman uyğur tili dialektləri*. Şinçaj Yaşlar Ösmürler Neşriyatı: Ürümçi.
- Özbek tilining izâhlı lugati*. (1981). 2 cilt, Rus tili nəşriyati: Moskva.
- ÖZTÜRK, Rıdvan. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. TDK Yayınları: 593: Ankara.
- _____. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. TDK Yayınları: 680: Ankara.
- ŞÂABDURAHMANOV ve başk. (1980). *Hâzırğı özbek ädäbiy tili*. Oğlutzı nəşriyati: Taşkent.
- Târihî Türk Şiveləri*. (1979). Hazırlayan: Mehmet AKALIN. Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 551: Ankara.
- TEKLİMAKANİY, Abdureop Polat. (2004). *Çağatay uyğur tili hekkide mupessel bayan*. Milletler neşriyatı: Bəyciy.
- TÖMÜR, Hemit. (1987). Hazırkı zaman uyğur tili grammatikisi (morphologe). Milletler neşriyatı: Pekin.
- Türkçe Sözlük*. (1988). 2 cilt. TDK: Ankara.
- Uygur tiliniň izahlilik lug̡iti*. (1999). (Hazırlayanlar: YAKUB, Ablız ve başk.), Şinçaj həlik neşriyatı: Ürümçi.

